

4

In dienst van het Rijksbureau voor Voedselvoorziening in Oorlogstijd (RbVVO) van begin 1940–augustus 1944

Het dagelijks leven ging rustig voort en het zag er naar uit dat de impasse nog vele jaren zou duren.¹

Korte inhoud van dit hoofdstuk

In dit hoofdstuk behandelen we de periode waarin Dien Hoetink werkzaam was voor RbVVO, van begin 1940 tot aan haar arrestatie in augustus 1944. We maken kennis met de weifelende houding van politiek en regering: *er komt waarschijnlijk toch geen oorlog*, en met de chaotische overdracht van het bevoegd gezag bij het vertrek van de regering naar Londen. De actoren in de daarop volgende wisselingen in het bevoegd gezag, zowel van Nederlandse zijde als van de kant van de Duitse bezetter, worden beschreven. Te midden van deze actoren moest Dien Hoetink werken aan de voedselvoorzieningsmaatregelen met in haar achterhoofd een blijvende ordening voor na de bezetting. Was deze ordening ‘goed of fout’? Deze vraag wordt in dit hoofdstuk onder ogen gezien. Ook wordt aandacht besteed aan de problematiek van de (georganiseerde) werkgevers en werknemers in de landbouw. Ondertussen moest men bij RbVVO ook zijn aandacht geven aan de gevolgen van de *Arbeitseinsatz*, nadat de maatregelen van de bezetter gericht tegen de joodse medewerk(st)ers van RbVVO, overigens zonder vrijwel enig tegenspel, waren uitgevoerd. We zien hoe de familie van Dien Hoetink in deze periode werd opgeschrikt door de arrestatie en het ontslag van haar broer, prof. Henk Hoetink en we staan stil bij het dagelijks leven in Den Haag tijdens de bezetting.

4.1 De overgangperiode naar de bezetting door Duitsland

4.1.1 De start bij RbVVO

Dien Hoetink werkte nog steeds op het adres Lange Voorhout 1-3 waar zij op 13 november 1933 bij de stichting Landbouw-Crisisbureau was gestart. Via haar nieuwe arbeidsovereenkomst per 1 augustus 1939 met het departe-

¹ Friedländer, *Herinneringen.*, 127.

Dien Hoetink rond 1940.

ment van Economische Zaken was zij geplaatst op de Afdeling Landbouw-Crisis-Aangelegenheden en in de loop van de eerste maanden van 1940 zou zij 'geruisloos' overgaan naar het Rijksbureau voor Voedselvoorziening in Oorlogstijd (RbVVO). We moeten ons daarbij realiseren dat de naamgeving Rijksbureau voor Voedselvoorziening in Oorlogstijd slaat op de situatie zoals deze in september 1939, na de oorlogsverklaring aan Duitsland door Groot-Brittannië en Frankrijk, ontstond. Nederland bevond zich in Europa te midden van oorlogvoerende naties en derhalve was er sprake van voedselvoorziening in oorlogstijd ook al had men

eind 1939, begin 1940 nog hoop om een neutrale positie te midden van de oorlogvoerenden te behouden. Nederland moest maatregelen nemen om de voedselvoorziening de komende jaren op peil te kunnen houden. Ook een neutraal land zou volledig van de buitenwereld afgesneden kunnen worden.

In de buitengewone editie van de *Nederlandsche Staatscourant* van zondag 3 september 1939 liet de Nederlandse regering een neutraliteitsproclamatie verschijnen. 'De Ministers van Algemeene Zaken a.i., van Buitenlandsche Zaken, van Justitie, van Defensie en van Koloniën, daartoe door Hare Majesteit de Koningin gemachtigd, brengen ter kennis van een ieder, wien zulks aangaat, dat de Nederlandsche regeering ter zake van den oorlogstoestand, die is ontstaan tusschen eenige vreemde Mogendheden, volstreekte onzijdigheid zal in acht nemen en dat ter handhaving van die onzijdigheid de volgende bepalingen zijn vastgesteld'.²

De werkzaamheden voor RbVVO werden aanvankelijk (vanaf april 1939) verricht door ambtenaren van het Bureau van de Regeringscommissaris voor de Akkerbouw en de Veehouderij (ir. S.L. Louwes) te weten het Regeringsbureau voor de Uitvoering van de Landbouwcrisiswet 1933.³ De organisatie van dit bureau was gebaseerd op taakverdeling naar de verschillende hoofdgroepen zoals Granen, Vetten en Oliën, Vlees, Tuinbouw, Zuivel en Vis. Ook waren er de afdelingen Algemene Zaken, Landbouwwaken, Distributie en Secretariaat. Het Bureau Landbouwwaken was belast met de coördinatie en de leiding van de werkzaamheden van de zogenaamde Provinciale Adviseurs,

² (buitengewone) *Nederlandsche Staatscourant* van 3 september 1939.

³ Rolfes, *Archieven betreffende de voedselvoorziening*, deel 1, 11.

de latere Provinciale Voedselcommissarissen (PVC's). De controle op alle maatregelen kwam te liggen bij de Centrale Crisis Controledienst (CCD). Deze dienst had door de landbouwcrisismaatregelen reeds een ruime ervaring op dit gebied opgedaan.

Na de mobilisatie in augustus 1939 werden de ministeriële werkzaamheden ten aanzien van de voedselvoorziening overgenomen door de reeds bestaande Afdeling Juridische of Algemene Zaken van de Stichting Landbouw-Crisisbureau, fungerend als de Afdeling Landbouwcrisisaangelegenheden van het Ministerie van Economische Zaken; sedertdien genoemd Afdeling Landbouwcrisisaangelegenheden en Voedselvoorziening. Uit deze afdeling zou op haar beurt weer ontstaan de afdeling Algemene Zaken van RbVVO.⁴ Onder leiding van Dien Hoetink zou deze eenheid de schakel vormen tussen de technische afdelingen van RbVVO en de directeur-generaal van de Voedselvoorziening. De afdeling droeg ook zorg voor de juiste gang van zaken bij de correspondentie van de directeur-generaal van de Voedselvoorziening met de secretaris-generaal van het departement van Economische Zaken of van het departement van Landbouw en Visserij alsmede met andere instanties en particulieren. Voorts werden hier alle organisatorische aangelegenheden met de voormalige crisisorganisaties en later met de instanties van de voedselvoorziening behandeld. Ook ontwierpen Dien Hoetink en haar collega's de plannen en bereidden zij de maatregelen voor met betrekking tot de opbouw van de organisatie voor de voedselvoorziening zoals vastgelegd in het Besluit Voedselvoorziening 1940 en het latere Organisatiebesluit Voedselvoorziening 1941.

4.1.2 Indeling van de bezetting in perioden

Er was in de loop van 1939 en in het begin van 1940 in korte tijd erg veel veranderd in de internationale situatie en de veranderingen zouden voor Nederland en de Nederlandse bevolking zeer snel toenemen. Daarom is het gewenst de overzichtelijkheid te bevorderen door het aanbrengen van een duidelijke fasering in de oorlogsperiode.

De bezettingsperiode van mei 1940 tot mei 1945 kunnen we het beste in vieren verdelen. Vier periodes, met typisch eigen kenmerken die zeer zeker van invloed zijn geweest op het werk van Dien Hoetink en haar superieuren en collega's bij RbVVO. Aan deze vier perioden, ging een fase vooraf die op 10 mei 1940 eindigde met de bezetting van Nederland door Duitsland. Deze periode wordt met name gekenmerkt door *een zich weifelend opstellende regering*, die er zeer lang van overtuigd bleef dat Duitsland Nederland niet zou binnenvallen.

⁴ Rolfes, *Archieven betreffende de voedselvoorziening*, deel 1, 11.

De indeling in opeenvolgende periodes vanaf 10 mei 1940 wordt, in navolging van Blom, gekoppeld aan de twee doeleinden van de Duitse bezetter – exploitatie en nazificatie – en de zich daarbij voordoende verschuivingen in hun benadering van de Nederlandse bevolking. Enerzijds stelde de bezetter zich tot doel Nederland, de Nederlandse economie zowel als de Nederlandse mankracht, dienstbaar te maken aan de Duitse oorlogvoering: exploitatie. Anderzijds wilde de bezetter de Nederlandse bevolking winnen voor het nationaal-socialisme en het Nederlandse leven organiseren volgens nationaal-socialistische beginselen: nazificatie van Nederland dus in twee opzichten.⁵ Het hield tevens de deportatie van de Nederlandse joden in. Voor beide doeleinden was handhaving van orde en rust vanzelfsprekend van belang. Beide doeleinden konden goed samengaan: een voor het nationaal-socialisme gewonnen Nederland zou zich vanzelfsprekend gemakkelijk laten inschakelen in de oorlogvoering. Deels echter botsten deze doeleinden ook: maatregelen genomen in het kader van de exploitatie konden bijvoorbeeld als antipropaganda werken in het kader van de nazificatie. Blom heeft de verschuivingen in de benadering van de Nederlandse bevolking door de Duitsers als volgt in vier fasen verdeeld.⁶

De eerste fase, van mei 1940 tot begin 1941, zou men die van de *wederszijdse welwillendheid* kunnen noemen. De vooruitzichten in de oorlog waren voor Duitsland zeer gunstig, al slaagde de Duitse luchtmacht er niet in Engeland op de knieën te krijgen. De politiek van de bezetter was in het algemeen voorzichtig. Hij poogde de bevolking met zachte hand voor zijn doeleinden te winnen. Wel legde hij, nog nauwelijks door anderen doorzien, de basis voor de deportatie van de Nederlandse joden. Elites zowel als de massa der bevolking reageerden, hoewel bepaald niet pro-Duits of pro-nationaal-socialistisch, afwachtend en coöperatief. Men poogde zo veel mogelijk de dagelijkse routines te handhaven. Dat met name de eigen politieke top van zijn taak werd beroofd, accepteerde men zonder veel morren. Een poging tot vernieuwing van de samenleving door een nieuw opgerichte Nederlandse organisatie (de Nederlandse Unie) riep zelfs groot enthousiasme op. Van illegaal verzet was nog nauwelijks sprake, al werd in een aantal opzichten (bijvoorbeeld ten aanzien van de illegale pers) de basis gelegd voor wat later zou uitgroeien tot grote ondernemingen.

De tweede fase, van begin 1941 tot voorjaar 1943, kan worden aangeduid als die van *toenemende dwang en problemen*. De beroemde Februaristaking van 1941 markeert de overgang van de eerste naar de tweede fase. Militair gezien ging het Duitsland eerst nog voor de wind, maar de Sovjet-Unie en de Verenigde Staten schaalden zich achter Engeland en zorgden op den duur voor

⁵ Blom, 'Exploitatie en nazificatie', *De organisatie van de bezetting*, 20.

⁶ Blom, 'Exploitatie en nazificatie', *De organisatie van de bezetting*, 20-21.

het keren der kansen. De politiek van de bezetter verhardde nadat de pogingen om de bevolking vrijwillig tot het nationaal-socialisme te brengen waren mislukt. Gebruikmakend van zijn machtspositie ging hij over tot gelijkschakeling en nazificatie van het openbare leven. Op grote schaal werden, vooral vanaf midden 1942, joden weggevoerd. De bevolking, aan het begin van deze periode al enigszins geïrriteerd over de gang van zaken, onttrok zich zo veel mogelijk aan deze door de bezetter verordonneerde maatregelen. Coöperatieve accommodatie bleef kenmerkend, maar de stemming keerde zich scherper tegen de bezetter, die het leven zoveel ingewikkelder maakte en het volhouden van de dagelijkse routines bemoeilijkte. Mede in verband hiermee begonnen de illegale organisaties wat grotere vormen aan te nemen.

De derde fase, van voorjaar 1943 tot zomer/herfst 1944 noemt Blom die van de *onontkoombaar toenemende conflicten*. De April-Meistakingen van 1943, gericht tegen het voornemen om het Nederlandse leger weer in gevangenschap te voeren, kunnen als markering dienen van de overgang van de tweede naar de derde fase. De nederlaag van Duitsland begon zich af te tekenen. De bezettingspolitiek verscherpte zich in verband daarmee nog verder. De exploitatie van Nederland, in de vorm van afvoer van goederen en arbeidskrachten, werd met krasse middelen uitgevoerd. De pogingen tot nazificatie raakten daarentegen op de achtergrond. De bevolking werd sterker in het defensief gedrongen. De anti-Duitse stemming nam daarbij toe. De ontwijkende accommoderende houding bleek nauwelijks meer vol te houden. Speciaal de *Arbeitseinsatz* was een ieder bedreigend gevaar, waartegen men zich probeerde te verweren, vooral door onderduik. Via de nu sterk uitgroeiende illegaliteit lukte dit in vele gevallen ook. De bezetter voltooide in deze fase de deportatie van de joden uit Nederland.

De vierde en laatste fase, van herfst 1944 tot mei 1945, wordt omschreven als die van de *totale ontregeling van het leven*. Het uitbreken in september 1944 van een spoorwegstaking, bedoeld als ondersteuning van het geallieerde offensief, kan als markering van de overgang van de derde naar de vierde fase dienstdoen. De Duitse nederlaag stond vast. De vraag was slechts hoe lang het nog zou duren en welke offers het nog zou vergen. In het bevrijde zuiden van Nederland werd het leven ontregeld door de vele militaire gebeurtenissen aldaar – Nederland is frontgebied – en door de chaos van een zich moeizaam ontwikkelend tijdelijk Nederlands bestuur. Elders in het land hing de ontregeling vooral samen met de hongersnood in de steden, in het bijzonder in het westen van het land in de winter van 1944-1945 en met het optreden van de bezetter, dat zich ging kenmerken door een onsystematische roof en terreur. De zeer anti-Duitse bevolking werd in hoge mate in beslag genomen door de zorg voor de primaire levensbehoeften. Tegelijk kregen de illegale organisaties een massaal karakter.

Zeer waarschijnlijk zal men zich destijds niet zo expliciet bewust geweest zijn van deze opeenvolgende stadia in de mate van de Duitse repressie. In het dagelijks leven merkte men natuurlijk maar al te goed dat het optreden van de bezetter steeds ernstiger vormen van onderdrukking ging vertonen. Ook op het RbVVO zag men in de loop van de bezettingsjaren de verhoudingen met de Duitse bezetter, waarbinnen aanvankelijk nog van enige 'samenwerking' sprake kon zijn, veranderen in pure onderdrukking en verzet. Wel bleven er redelijke verhoudingen bestaan met de leiding van de *Hauptabteilung Ernährung und Landwirtschaft*.

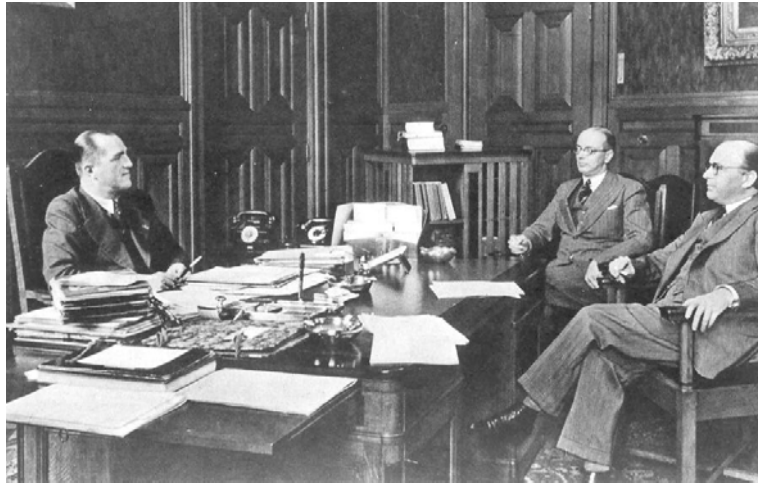
4.2 Een zich weifelend opstellende regering (januari 1940 - 10 mei 1940) (voorafgaande periode)

4.2.1 De leiding van het departement

In het voorjaar van 1940 vinden we op het departement van Economische Zaken in de leiding nog steeds de 'driehoek' Steenberghe, Van Rhijn en Hirschfeld. De minister vormde met zijn secretaris-generaal en directeur-generaal een zeer sterk en op elkaar ingespeeld team. Uit de vele publicaties die Hirschfeld later over de crisisjaren en de oorlogstijd zou schrijven, blijkt overduidelijk dat er over en weer sprake was van respect en vertrouwen. Dat moest ook wel, want deze heren hadden samen met hun naaste collega's bergen werk te verzetten. We herinneren ons nog dat de minister in 1937 al eens overspannen was geweest en dat betekende toch dat hij er steeds op moest letten niet te veel hooi op de vork te nemen. Dan is het een aangename gedachte te weten dat je bekwame mensen in je onmiddellijke nabijheid hebt.

In de *Herinneringen uit de jaren 1933-1939* van Hirschfeld lezen we dat minister-president Colijn aan minister Steenberghe bij zijn ambtsaanvaarding had aangeraden de werkdruk te verminderen door de benoeming van een directeur-generaal voor de Landbouw.⁷ Colijn had dit ook reeds tijdens zijn interimaat (17 april 1934- 25 juni 1934) aan secretaris-generaal Van Rhijn te kennen gegeven. Waar Hirschfeld onder de minister als directeur-generaal praktisch alle zaken op het gebied van handel, nijverheid en scheepvaart behandelde, zo had Van Rhijn zich als secretaris-generaal meer en meer op de landbouwzaken geconcentreerd. Tijdens dit interimaat van Colijn legde Van Rhijn de praktische grondslag voor het latere College van Regeringscommissarissen voor de landbouwcrisisaangelegenheden. 'Dit zou van decisieve betekenis zijn voor de latere oplossingen op dit gebied. Toen Steenberghe mij ook over het directoraat-generaal van de Landbouw sprak, drong ik mij-

⁷ Hirschfeld, *Herinneringen uit de jaren 1933-1939*, 37.

Het dagelijks overleg (in oktober 1939) van minister mr. M.P.L. Steenberghe van Economische Zaken met mr.dr. A.A. van Rhijn, secretaris-generaal en dr. H.M. Hirschfeld directeur-generaal van Handel en Nijverheid.

nerzijds aan op de benoeming van ir. Louwes tot directeur-generaal voor *alle* landbouwzaken, dus inclusief de landbouwcrisiszaken, en wel op dezelfde leest als ik directeur-generaal van handel en nijverheid was. Men vreesde dat de positie, zoals ik deze hier definieerde, hem een te grote machtspositie zou geven. Hieraan was m.i. – en zulks mag niet onvermeld blijven – ook niet vreemd de situatie, dat twee directeuren-generaal als hiervoor geschetst geen plaats meer zou hebben gelaten voor een actieve en bekwame secretaris-generaal. Het probleem kwam in een meer beslissend stadium, doordat het oog viel op ir. A.L.H. Roebroek. Na lange overweging kwam de volgende oplossing uit de bus. De heer Roebroek werd benoemd tot directeur-generaal van de Landbouw, met uitsluiting evenwel der landbouwcrisiszaken. Mr. Van Rhijn werd voorzitter van het College van Regeringscommissarissen en Louwes werd ondervoorzitter van dit college, terwijl Roebroek tevens lid werd van dit college'. In de ambtelijke hiërarchie werd daarmee het zwaartepunt bij de secretaris-generaal gelegd. Hirschfeld achtte vermelding van deze beslissing noodzakelijk, omdat zij later tot complicaties aanleiding zou geven. Anderzijds werd hier de grondslag gelegd voor het latere ministerschap van Landbouw en Visserij van de heer Van Rhijn. Voor Steenberghe als jong minister was de beslissing niet gemakkelijk geweest; hij zou er volgens Hirschfeld menig maal aan gedacht hebben dat compromissen niet bevredigen. 'Vast staat echter, dat compromissen op dit gebied niet altijd te vermijden zijn. In dit verband moge echter vermeld worden, dat Steenberghe direct zorgde voor een voortreffelijke coördinatie van het werk zijner hoofdambte-

naren, waardoor er een nauw op onderling vertrouwen gebaseerd contact ontstond. Aan deze samenwerking, bewaar ik dan ook de allerbeste herinneringen', aldus Hirschfeld.⁸

Uitgaande van wat De Jong daar over schrijft⁹ mogen we overigens aannemen dat Hirschfeld in het algemeen minder geneigd was om collega's, die niet goed of minder goed functioneerden, te sparen door aanpassingen op organisatorisch gebied te treffen. Ir. Louwes daarentegen was van mening dat men collega's niet 'onnodig' voor het hoofd moest stoten.

Met de warme woorden van Hirschfeld aan het adres van zijn minister en collega's in de leiding van het Departement was nog niet gezegd dat het ook voor het overige personeel en met name voor de afdelingshoofden altijd even gemakkelijk en duidelijk manoeuvreren was. Uiteindelijk was er in het departement, voor zover het Landbouw en Visserij betrof, een top met een waterhoofd gecreëerd. Enerzijds werkte minister Steenberghe samen met Hirschfeld aan de belangen van Handel, Nijverheid, Zee- en Binnenscheepvaart, anderzijds werkte de minister met Van Rhijn, Roebroek en Louwes aan de belangen van Landbouw en Visserij, inclusief de Landbouw-Crisis-Aangelegenheden/RbVVO. Na het vertrek van de regering naar Engeland zou dan ook nog blijken dat er opnieuw een 'speciale constructie' in de top van het departement noodzakelijk was om de verhoudingen tussen Louwes en Roebroek werkbaar te houden.

Op zichzelf bezien lag voor Dien Hoetink de zaak vrij duidelijk. Inmiddels was ir. S.L. Louwes immers haar chef. De complicatie lag voor haar dan ook vooral in het feit dat haar afdeling bijvoorbeeld zorg moest dragen voor de juiste gang van zaken bij de correspondentie van haar directeur-generaal voor de Voedselvoorziening met de secretaris-generaal en/of de directeur-generaal van de Landbouw. Met andere woorden: zij moest zien te voorkomen dat er binnen het Departement onnodig op 'gevoelige tenen' gestaan werd.

4.2.2 Er komt waarschijnlijk toch geen oorlog

Het was vooral minister Steenberghe die er naar streefde om in het beleid van de regering, de tijdens Wereldoorlog I gemaakte fouten, te vermijden. Steenberghe had die periode in 'nauwgezette' studie laten nemen, in het licht waarvan een aantal wetsontwerpen werd voorbereid op het gebied van de voedselvoorziening en de distributie.¹⁰ Deze 'economische verdedigingsvoorbereiding' leek wenselijk, geheel los van het feit of Nederland aangevallen

⁸ Hirschfeld, *Herinneringen uit de jaren 1933-1939*, 37-38.

⁹ De Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog*, deel 3, 37.

¹⁰ De Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog*, deel 1, 646.

zou worden. Een neutraal Nederland zou het minstens zo moeilijk krijgen als gedurende Wereldoorlog I het geval was geweest, zo niet moeilijker. Kwam het wèl tot die aanval dan zou men deze nieuwe economische verdedigingsorganisatie nog minder kunnen missen omdat men in dat geval rekening hield met een Vesting Holland die misschien gedurende geruime tijd stand hield terwijl de andere provincies, Zeeland misschien uitgezonderd, bezet zouden zijn. Verder dan de verdediging van de Vesting Holland keek de overheid niet. In augustus 1938 was de Nederlandse Bank, geen risico nemend, begonnen met het overbrengen van haar goudvoorraad naar Engeland en Amerika. Minister-president Colijn had dat overigens niet nodig gevonden omdat *er waarschijnlijk toch geen oorlog zal komen*.¹¹

Die gedachte van 'er komt waarschijnlijk toch geen oorlog' leefde ook onder een groot deel van de bevolking. Symptomatisch is bijvoorbeeld wat de moeder van Geert Mak op 22 april 1940 vanuit Indië naar haar ouders in Holland schreef: 'Jullie trokken van leer tegen onze oostelijke burens. Zouden we niet dezelfde afspraak maken als met de kinderen (bedoeld zijn de kinderen Mak die op dat ogenblik in Nederland verbleven) en in onze brieven niet dan neutraal over oorlog en politiek spreken? Als je als volk neutraal wilt zijn, moet je toch ook bij jezelf beginnen en niet de neutraliteit aan de Regering overlaten en zelf in je uitingen maar raak doen'.¹²

Nederland werd op dat ogenblik geregeerd onder leiding van minister-president jhr. D.J.de Geer. Deze was eerder minister-president geweest, maar zijn verdiensten als staatsman lagen vooral op het terrein van de financiën. De wisseling van Colijn naar De Geer had plaatsgevonden op 10 augustus 1939. Bij het leiderschap van Colijn staken de capaciteiten van De Geer nogal schril af. Na die 10e augustus was Colijns rol in hoofdzaak uitgespeeld. In de door een veelheid van partijen gekenmerkte Nederlandse parlementaire democratie was het nog moeilijker dan elders om als politiek-dominerende figuur naar voren te komen. Bij uitstek moeilijk was dat voor de leider van een partij als de Anti-Revolutionaire Partij (ARP), die tussen de twee wereldoorlogen gemiddeld nog geen 13% van de kiezers representeerde. Niettemin: Colijn wàs een dominerende figuur. Van de tien kabinetten die ons land tussen 1918 en 1940 kende, formeerde en leidde hij er vijf. Bijna zeven jaar lang was hij minister-president, bijna negen jaar minister en daarbuiten steeds een persoonlijkheid naar wiens woord door vriend en tegenstander met bijzondere aandacht geluisterd werd. De Jong leidde hieruit af dat Colijn, zijn tekortkomingen ten spijt, een man was van uitzonderlijke gaven en dat hij aantrekkingskracht uitoefende op velen die allerminst het anti-revolutionair begin-

¹¹ De Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog*, deel 1, 649.

¹² Mak, *De eeuw van mijn vader*, 234.

selprogram onderschreven.¹³ Menig voorbeeld van starheid is er op te noemen op het gebied van de economische- en buitenlandse politiek van Colijn. Het wezen van het nationaal-socialistische Duitsland doorgrondde hij niet en hij had dus in onvoldoende mate oog voor de gevaren die Nederland bedreigden.

Met de wat 'enge en stoffige' De Geer als minister-president tegen wil en dank ging Nederland begin 1939 een bezetting van enkele jaren tegemoet. Volgens Hasselton was De Geer in 1939 een man die zijn taken niet meer aan kon en zou Gerbrandy De Geer als minister-president gedoogd hebben vanwege diens slechte gezondheid. Als De Geer geen werk meer zou hebben, aldus Gerbrandy, zou hij dood gaan want dat werk hield hem op de been.¹⁴ Op 10 augustus 1939 had Gerbrandy overigens alleen maar lof toegezwaaid aan De Geer. Hij schreef het volgende:

Het is mij een behoefte U mijn bewondering uit te drukken voor de voorname en meesterlijke wijze, waarop U Uw opdracht tot formatie van Uw Kabinet hebt vervuld. Ik wensch U nog eens hartelijk geluk met Uw slagen en ik spreek, al weet ik, dat niet in elk opzicht Uw verlangen is vervuld, de hoop uit, dat onder uw leiding de regeering des lands tot geruststelling van onze Koningin en tot bevordering van de hoogste landsbelangen zal worden gevoerd.¹⁵

Hoe zag het tweede kabinet De Geer er uiteindelijk uit?

- prof. Gerbrandy (ARP) op Justitie (Vanwege het aanvaarden van deze functie werd hij binnen zijn eigen partij voor 'Godlooचना' uitgemaakt).
- Steenberghe (R.K. Staatspartij) op Economische Zaken (inclusief Landbouw en Visserij).
- Welter (R.K. Staatspartij) op Koloniën.
- Van Boeyen (CHU) op Binnenlandse Zaken.
- Van den Tempel (SDAP) op Sociale Zaken¹⁶
- Albarda (SDAP) op Waterstaat.
- Van Kleffens (partijloos) op Buitenlandse Zaken.
- Dijkhoorn (partijloos) op Defensie (Tegen deze overste van de Generale Staf zei De Geer: 'als u het *niet* doet, neemt u een grotere verantwoordelijkheid op u dan wanneer u het *wel* doet').

¹³ De Jong, *Het koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog*, deel 1, 655-656.

¹⁴ Hasselton, *De wisseling van het opperbevel in februari 1940*, 92.

¹⁵ Nationaal Archief. Collectie De Geer, nr. 57.

¹⁶ Van den Tempel had groot aanzien in de vakbeweging, hij eiste overigens een wettelijke vakantieplicht van 8 dagen. Deze 8 dagen kwamen we eerder tegen rond het arbeidscontract van Dien Hoetink met het departement van Economische Zaken.

- Bolkestein (Vrijzinnig-Democratische Bond) op Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen.
- De Geer (CHU) op Algemene Zaken **a.i.** en uiteindelijk tevens op Financiën.¹⁷

Door het ‘aanblijven’ van mr. Steenberghe als minister van Economische Zaken veranderde er op zich niet zo veel voor RbVVO. De werkelijke veranderingen kwamen, voor sommigen ‘als een donderslag bij heldere hemel’, door de Duitse inval op 10 mei 1940. Een stortvloed van opeenvolgende gebeurtenissen maakten van Nederland een door Duitsland bezet gebied met een door hoge ambtenaren (secretarissen-generaal) overgenomen takenpakket van regering en parlement en een RbVVO dat plots daadwerkelijk een Rijksbureau voor Voedselvoorziening in *Oorlogstijd* was geworden.

4.2.3 De inval; de Koningin en het kabinet vertrekken naar Engeland

Fasseur schrijft over de dagen voorafgaande aan die 10e mei het volgende:¹⁸ ‘De berichten die majoor Sas uit Berlijn doorgaf, klonken in de eerste week van mei steeds onheilspellender. Juliana en Bernhard hadden met hun kinderen nu eveneens in Huis ten Bosch hun intrek genomen. Soestdijk lag immers wel heel dicht bij de Grebbelinie, de hoofdverdedigingslinie waarachter Nederland bij een Duitse inval hopelijk zou stand houden, totdat Engeland en Frankrijk over land en zee te hulp waren gesnel. In de ochtend van donderdag 9 mei beëdigde Wilhelmina een nieuwe minister, A.A. van Rhijn. Hij was na een recente departementale herindeling van secretaris-generaal van Economische Zaken tot minister van Landbouw en Visserij gepromoveerd. In de middag inspecteerde zij het detachement dat met de bewaking van Huis ten Bosch was belast. Laat op de avond verscheen de opperbevelhebber, generaal Winkelman om haar te waarschuwen dat de oorlogsdreiging acuut was. Zij bracht de nacht met haar dochter en kleinkinderen door in de schuilkamer bij Huis ten Bosch. Het wachten was op de aanval die komen moest en die komen ging’.

Op de 13e mei reed de Koningin weg bij paleis Noordeinde richting Hoek van Holland. Juliana en Bernhard waren met de kinderen reeds een dag eerder vertrokken. In de auto van de koningin zaten haar twee adjudanten en haar ordonnans-officier, alle drie met het pistool geladen in de hand. Zo groot was de angst voor de Vijfde Colonne dat de nieuwsgierigen die bij het

¹⁷ De Geer werd benoemd tot minister van Financiën en tot minister van Algemene Zaken ad interim. Op 3 september 1940 zou hij ook door Koningin Wilhelmina worden ontslagen uit de functie van minister van Algemene Zaken ad interim. Hij wilde immers geen minister president zijn! zie: Nationaal Archief. Collectie De Geer nr. 63 Koninklijk Besluit van 3 september 1940.

¹⁸ Fasseur, *Wilhelmina*, deel 2, 275.

paleis Noordeinde het vertrek gadesloegen gedwongen werden met de handen in de hoogte te gaan staan.¹⁹ Het reisdoel was op dat ogenblik nog Zeeland of Zeeuws-Vlaanderen. De Engelse torpedobootjager de *Hereward* kreeg opdracht het koninklijk gezelschap naar Zeeland te brengen. Telefonisch had men van de marinestaf informatie verkregen over de ligging van de mijnevelden en men kreeg de chef-staf van de commandant van de positie Hoek van Holland mee om de *Hereward* veilig door de mijnevelden naar Zeeland te loodsen. Per radio werd vernomen dat de Luftwaffe zeer actief was boven Zeeland. Met elke mijl die werd afgelegd, leek het riskanter, ja zinlozer om naar Zeeuws-Vlaanderen te gaan.²⁰ Terugvaren was onmogelijk. Dus toch naar Engeland? Maar dat had de Koningin niet gewild! De knoop werd doorgehakt: Harwich zou het reisdoel worden, niet Breskens.

In de avond van die dertiende mei nam Wilhelmina als gast van het Engelse Koningspaar haar intrek in Buckingham Palace. Diezelfde avond beraadslaagde zij lang met de Nederlandse minister van Buitenlandse Zaken Van Kleffens.²¹ De volgende dag meldden zich de overige ministers van het kabinet, met minister-president De Geer aan het hoofd, in het gezelschap van een handjevol ambtenaren. Het gezelschap nam zijn intrek in Grosvenor House, een groot hotel aan de rand van Hyde Park. Hier werden de eerste geïmproviseerde vergaderingen van de ministerraad gehouden, totdat een paar weken later, na bemiddeling door de Koninklijke (Shell), Stratton House op de hoek van Piccadilly en Stratton Street kon worden betrokken. Het bleef voor de rest van de oorlog het Nederlandse regeringscentrum. De oliemaatschappij zorgde ook voor het meest noodzakelijke kantoormeubilair in de vorm van een vijftigtal bureaus. Shell helpt.²²

Het vertrek van het Nederlandse Kabinet (van regering kon men op dat ogenblik niet langer spreken, omdat de Koningin al naar Engeland was vertrokken) had overigens heel wat voeten in de aarde gehad. Minister-president De Geer bleek absoluut niet tegen de situatie opgewassen. Zijn wereld was onverhoeds ineengestort, zijn veerkracht gebroken. Zo nerveus was hij dat hij die maandagochtend nauwelijks meer in staat was een telefoontoestel te bedienen. Minister Dijkhoorn van Defensie ergerde zich aan de besluiteloosheid. Zijns inziens was de strijd verloren en moest, ter voorkoming van verder bloedvergieten, overgave aangeboden worden.²³ Het beroep op de Engelse regering had niets uitgemaakt, deze was niet bij machte de grootscheepse hulp te verlenen waar het kabinet de vorige middag om gevraagd had. Dijkhoorn vond onder andere generaal Winkelman tegenover zich die pertinent

¹⁹ De Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog*, deel 3, 302.

²⁰ De Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog*, deel 3, 303.

²¹ Fasseur, *Wilhelmina*, deel 2, 279.

²² Fasseur, *Wilhelmina*, deel 2, 279.

²³ De Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog*, deel 3, 305.

weigerde het hoofd in de schoot te leggen. Zag Dijkxhoorn de zaak niet te pessimistisch? Vooralsnog was het kabinet niet bereid om een duidelijke instructie tot overgave aan opperbevelhebber Winkelman te verstrekken.

Op het ogenblik dat het vertrek van de Koningin aan het Kabinet (dat verzameld was op Bezuidenhout 30) bekend werd, kwam de vraag op of niet in ieder geval de minister-president samen met haar zou moeten vertrekken. Ook hierover kon men geen overeenstemming bereiken. Eindeloos werd er over gedebatteerd of het gehele kabinet het land moest verlaten. Sommigen ministers onder wie Steenberghe en Van Rhijn waren op dat moment van mening dat, vooral nu de koningin vertrokken was, het kabinet het volk niet in de steek mocht laten en men diende, aldus Steenberghe, zeker niet te vertrekken zonder het regeringsgezag behoorlijk overgedragen te hebben. Hoe zou het volk reageren als men vernam dat de regering verdwenen was? Revolutie of onlusten zouden volgens Van Rhijn kunnen uitbreken als niemand zou weten in wiens handen het gezag op dat ogenblik berustte.²⁴ Steenberghe en hij lieten daarom weten dat ze er niet aan dachten Den Haag te verlaten. Tegen hen werd betoogd dat de blijvers werktuig in Duitse hand zouden worden.

Daartegenover stelden Van Rhijn en Steenberghe dat het zeker risico's met zich meebracht om te blijven, maar dat die risico's wel eens zouden kunnen opwegen tegen de bezwaren die het weggaan zouden veroorzaken. 's avonds tegen elf uur stond echter vast dat het grootste deel van het kabinet zou vertrekken. Maar het bleef met sterke aarzelingen gepaard gaan.

Bolkestein zou later verklaren:²⁵ 'In mijn herinnering leeft nog sterk mijn aarzeling. Toen de auto's voor Hoek van Holland reeds vóór het departementsgebouw stonden aarzelde ik nog. Het argument van Steenberghe en Van Rhijn om het Nederlandse volk niet nú te verlaten woog zwaar, ook bij mij. Reeds was ik bij de deur, toen ik nog weer terugging, niet wetende wat mijn plicht was. Tenslotte ging ik mee'.

Een zenuwachtig en gejaagd vertrek was het geworden dat door zijn rommelig karakter en vooral door het feit dat men, gedeeltelijk door nervositeit, gedeeltelijk door fundamentele onenigheid, zaken niet geregeld had, elementen leek te bevatten van een persoonlijke vlucht. Secretaris-generaal Hirschfeld had zich aan het optreden van verscheidene ministers zo geërgerd dat hij, toen zij in de benedenhal op de auto's wachtten, instructie gaf aan zijn ambtenaren dat niemand zich naar die hal mocht begeven. Later zeiden Hirschfeld en Snouck Hurgronje tegen elkaar: Goddank dat ze weg zijn! Wat hadden we met ze moeten beginnen? Hirschfeld riep in de middag het gehele

²⁴ De Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog*, deel 3, 307.

²⁵ De Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog*, deel 3, 308.

departementspersoneel bijeen en legde het een zwijgplicht op: 'Over wat u nu hebt gezien, moogt u nooit meer spreken'.²⁶

In Hoek van Holland aangekomen realiseerde men zich opnieuw, maar sterker dan tevoren, hoe onbevredigend het was, dat twee ministers (Steenberghe en Van Rhijn) in Den Haag waren achtergebleven en dat zoveel belangrijke zaken niet naar behoren waren geregeld.

Wat het eerste betrof waren Van Boeyen en Gerbrandy, onderweg naar Hoek van Holland, tot de conclusie gekomen dat als er ministers in Nederland zouden achterblijven, de staatkundige betekenis van hun eigen vertrek geen waarde meer had. Als niet alle ministers zouden vertrekken, dan zouden zij ook niet gaan. Wat het tweede aangaat was het vooral minister Dijkshoorn blijven hinderen dat generaal Winkelman geen duidelijke aanwijzing had gekregen, hoe te handelen. In Hoek van Holland besloot men dan ook alsnog om generaal Winkelman een duidelijker instructie te geven. Deze diende de strijd voort te zetten, maar overgave aan te bieden, zodra verdere weerstand doelloos en nutteloos werd. Ook werd er opnieuw een beroep op Steenberghe en Van Rhijn gedaan om zich bij hun ambtgenoten te voegen.

Volgens Steenberghe²⁷ waren Van Rhijn en hijzelf een beetje 'over hun toeren' na het vertrek van de collega's. Steenberghe had de kamerbewaarder gevraagd om secretaris-generaal Hirschfeld te waarschuwen. Ook secretaris-generaal Snouck-Hurgronje van Buitenlandse zaken was nog aanwezig. Allereerst werd er besloten om wat te eten, men had al vanaf 's morgens 4 uur niets meer gegeten en zonder eten zou men geen behoorlijke beslissingen kunnen nemen. Vervolgens kwam men tot de conclusie dat de ministers Steenberghe en Van Rhijn, in het land blijvend, hun ministeriële functie zouden neerleggen en zulks ook aan de Duitsers zouden medelen en dat zij voorts het regeringsgezag aan een andere instantie zouden overdragen. Aan welke instantie? De Raad van State? De secretarissen-generaal? Nee, er werd meteen aan generaal Winkelman gedacht, aldus Van Rhijn,²⁸ omdat dat de man was die wij hadden leren waarderen om de uitstekende wijze waarop hij optrad. Besloten werd alle overige secretarissen-generaal en de opperbevelhebber naar Bezuidenhout 30 te laten komen. Minister Steenberghe zou dan met enkele woorden de overdracht van het regeringsgezag voltrekken.

Steenberghe en Van Rhijn (het initiatief lag vooral bij de eerste) hadden met dit alles een te waarderen besluitvaardigheid aan de dag gelegd en het feit dat het regeringsgezag nu tenminste naar behoren zou worden overgedragen, bevorderde in belangrijke mate dat de beide heren uiteindelijk besloten zich, op telefonisch verzoek van De Geer, alsnog naar Hoek van Holland te bege-

²⁶ Enquêtecommissie, deel IIc, 368.

²⁷ De Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog*, deel 3, 310.

²⁸ De Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog*, deel 3, 311.

ven. Steenberghe en Van Rhijn wilden onder deze omstandigheden geen kabinetscrisis en er werd uit Hoek van Holland een auto gestuurd om de beide ministers op te halen.

Inmiddels waren allen die bij de overdracht van het regeeringsgezag aanwezig moesten zijn naar Bezuidenhout 30 gekomen. Generaal Winkelman in gezelschap van generaal Van Voorst tot Voorst, de al aanwezige secretarissen-generaal van Buitenlandse Zaken en Handel, Nijverheid en Scheepvaart, respectievelijk de heren Snouck Hurgronje en Hirschfeld, alsmede de heer Van Angeren van Justitie (deze zou uiteindelijk meereizen naar Engeland), mr. dr. K.J. Frederiks van Binnenlandse Zaken, prof.dr. G.A. van Poelje van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen, B.J. de Leeuw van Financiën, C. Ringeling van Defensie, mr. D.G.W. Spitz van Waterstaat, ir. H.A.L. Roebroek als waarnemend secretaris-generaal van Landbouw en Visserij, mr.dr. A.L. Scholtens van Sociale Zaken en jhr. mr. O.E.W. Six van Koloniën.

Men ging in een grote kring staan en daarover vertelde Steenberghe acht jaar later het volgende:²⁹ 'Ik heb de opperbevelhebber en de secretarissen-generaal meegedeeld dat ik dat gehele gezelschap verzocht had bij mij te komen in verband met het feit dat de oorlogstoestand buitengewoon ernstig was, zo ernstig, dat wij elk ogenblik moesten verwachten dat het einde van de vijandelijkheden zou aanbreken. Dat in verband daarmee in de eerste plaats de Koningin en in de tweede plaats het gehele kabinet besloten hadden uit te wijken. Dat het nodig zou zijn dat er een gezag bleef in de tijd tussen het weggaan van de regering en het optreden van een ander gezag, vermoedelijk dat van de bezettingsautoriteiten en dat ik uit naam van de Koningin en van het kabinet voor dat gezag aanwees de opperbevelhebber met het verzoek aan de secretarissen-generaal, zich in alle opzichten naar de aanwijzingen van de opperbevelhebber te gedragen en voor de rest de zaken van hun respectieve departementen zo goed mogelijk te behartigen. Ik heb daarbij nog iets gezegd over de ernst van het ogenblik..... Het was op het eind heel moeilijk, zich goed te houden'.

Vanuit Hoek van Holland kreeg secretaris-generaal Snouck Hurgronje nog een perscommuniqué voor de ochtendbladen van 14 mei:

De regering heeft het noodzakelijk geacht, in het belang van het land en zijn overzeese gebiedsdelen en ter bewaring onder alle omstandigheden van haar volledige vrijheid van handelen, de zetel van het bewind te verplaatsen. Hare Majesteit de Koningin en haar ministers hebben zich daarom naar elders begeven.³⁰

²⁹ De Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog*, deel 3, 312.

³⁰ De Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog*, deel 3, 313.

De weerslag van dit alles op de Nederlandse bevolking was groot. We zullen dit hierna duidelijk verwoord zien worden door bijvoorbeeld oud-minister-president Colijn. De trein reed echter door en bij het RbVVO moest men zich snel aan de gewijzigde omstandigheden aanpassen. Een voor de hand liggende vraag is nu: onder wiens gezag werkte het RbVVO?

4.3 De periode van wederzijdse welwillendheid (mei 1940 tot begin 1941) (1e periode)

4.3.1 Het regeringsgezag, de leiding van het departement en de leiding van RbVVO

De bezetting door de Duitsers was een feit. De ‘O’ van RbVVO stond nu echt voor *oorlogstijd* want Nederland stond niet langer, zoals tijdens Wereldoorlog I, neutraal aan de zijlijn. De Regering was uitgeweken, uiteindelijk naar Engeland, en zoals we eerder zagen, was het regeringsgezag op het laatste ogenblik door de ministers Steenberghe en Van Rhijn uit ‘naam van de koningin en van het kabinet’ overgedragen aan de opperbevelhebber van de Nederlandse strijdkrachten Generaal Winkelman. Deze overdracht werd *post factum* door de ministers, vlak voor hun vertrek uit Hoek van Holland, en op 15 mei 1940 door de koningin goedgekeurd.³¹ Deze goedkeuring geschiedde overigens informeel, er werd niets op schrift gesteld.

Hirschfeld zou zich later voor de Enquêtecommissie het volgende herinneren over de overdracht op 13 mei 1940 van het regeringsgezag door minister Steenberghe aan generaal Winkelman: ‘U ziet in de opperbevelhebber uw hoogste chef, waaraan u ondergeschikt bent en naar wiens bevelen u zult moeten handelen’. Winkelman heeft er op gereageerd en de secretarissen-generaal waren er persoonlijk blij om, dat deze oplossing was gevonden. Aan een omgekeerde constructie: generaal Winkelman ondergeschikt aan de secretarissen-generaal, – die waarnemend hoofd van de departementen waren – heeft niemand een seconde gedacht. De volgende ochtend werd een vergadering van de secretarissen-generaal belegd en daarin werd uitvoerig de positie, waarin zij verkeerden, besproken alsook de vraag hoe de verhouding tot de opperbevelhebber zou zijn en hoe bepaalde besluiten tot stand zouden moeten komen.³²

Zij hebben allen contact gehad met generaal Winkelman, die gezegd heeft: ‘jullie moeten het werk doen, belangrijke vraagstukken leg je aan mij voor; ik wil geen lange nota’s hebben; wie van de secretarissen-generaal mij wil spreken is welkom; ik zal bij voorkeur mondeling mijn besluiten nemen,

³¹ De Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog*, deel 3, 313.

³² Enquêtecommissie regeringsbeleid 1940-1945, deel 2 a\b 118.

die moeten door de secretarissen-generaal worden bevestigd of zij moeten mij een besluit ter tekening voorleggen’.

Op 15 mei maande Winkelman als hoogste vertegenwoordiger van de Nederlandse regering via de pers het Nederlandse volk dat het noodzakelijk was:

Dat ieder in eigen beroep, werkring of bedrijf, rustig en ernstig zijn leven voortzet.... Onderling vereenigd, de gewijzigde omstandigheden dragend, zal het volk dit werk van herstel met energie verrichten.³³

Na de overdracht van het regeringsgezag op die 13e mei 1940 was de betekenis van het in 1902 door de ministerraad ingestelde college van secretarissen-generaal in één klap radicaal veranderd! Door minister Steenberghe's ingrijpen was het college ‘op slag’ het hoogste Nederlandse bestuurslichaam geworden. De door de secretarissen-generaal te volgen gedragslijn moest als uit het niet worden opgebouwd.³⁴ Vanaf mei 1940 kwam het college als regel driemaal per week bijeen, een jaar later werd dat tweemaal per week en na de benoeming van de NSB-er Rost van Tonningen als secretaris-generaal op Financiën werd de frequentie minder. In 1940 werden de vergaderingen ook bijgewoond door enkele regeringscommissarissen waaronder ir. S.L. Louwes.

De naam van ir. S.L. Louwes zal voor altijd in de eerste plaats verbonden blijven met de functie van directeur-generaal van de Voedselvoorziening. Stephanus Louwe Louwes was op 29 maart 1889 in Vierhuizen in Groningen geboren als zoon van een landbouwer. Na het doorlopen van de HBS in Groningen behaalde Louwes in 1912 de ingenieurstitel aan de toenmalige Rijks Hogere Land-, Tuin- en Bosbouwschool in Wageningen. Hij was achtereenvolgens onder meer assistent-Rijkslandbouwconsulent in Schagen, directeur van de Rijkslandbouwwinterschool te Meppel, Rijkslandbouwconsulent voor Overijssel, directeur van de Rijkslandbouwwinterschool in Hengelo en directeur van het productie en zaazaadkantoor in Overijssel. Sommige functies vervulde hij tegelijkertijd. In 1919 werd hij secretaris-penningmeester van de Overijsselse Maatschappij van Landbouw, dit zou hij blijven tot 1940. In 1931 werd hij na de uitvaardiging van de Tarwewet als regeringscommissaris belast met de uitvoering van deze wet. Met de uitbreiding van de landbouwcrisiswetgeving groeide ook het takenpakket van ir. Louwes. Hiermee samenhangend werd hij in 1935 benoemd tot regeringscommissaris voor de akkerbouw en veehouderij. In deze functie heeft hij mede de grondslagen gelegd voor het landbouwcrisisbeleid.³⁵

³³ *Keesings Historisch Archief*, 15-16 mei 1940, no. 465, 4228E-4229 en *De Telegraaf*, 15 mei 1940, avondblad.

³⁴ De Jong, *Het koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog*, deel 4, 127-128.

³⁵ Charité, *Biografisch woordenboek van Nederland*, deel 1, 354.

Louwes werd in 1934 tesamen met de Hoofdintendant en een hoofdofficier van de Generale Staf benoemd in de door de Ministerraad, op initiatief van de toenmalige minister van Defensie L.N.Deckers, in het leven geroepen 'Commissie van voorbereiding tot het uitbrengen van advies inzake de economische verdediging'. Louwes had op een dergelijke commissie aangedrongen bij minister Deckers vanwege zijn ongerustheid over de slechte voorraadpositie voor de graanvoorziening. Louwes schreef deze slechte voorraadpositie toe aan het feit, dat door de enorme verbetering van het verkeerswezen, alle sectoren in het bedrijfsleven hun voorraden hadden teruggebracht (vergeleken met de perioden van vóór 1914 toen men nog voor 3 maanden voorraad aanhield, was de voorraad nu teruggebracht tot 3 weken) om zo-doende kosten te besparen. In tijden van internationale spanning werd deze situatie vanuit militair oogpunt ongewenst geacht.³⁶

De toenemende internationale spanning leidde er toe dat op 3 april 1936 de veel zwaardere Commissie voor de Economische Verdedigingsvoorbereiding (CEVV) werd ingesteld. Deze interdepartementale commissie kwam onder leiding te staan van de hoofdintendant van de Zeemacht, P.H. Sluyter. Louwes, die ook hier weer als initiatiefnemer was opgetreden werd samen met A.H. Roebroek, de directeur-generaal van de landbouw, aangewezen als lid van de CEVV.

'Hoewel de CEVV nooit geworden is wat de militairen zich ervan voorgesteld hadden, namelijk de centrale leidinggevende instantie van waaruit de economische verdedigingsvoorbereiding zou plaats vinden, is de CEVV van grote betekenis geweest zowel voor het aanzwengelen van het onderzoek, de formulering in onderling overleg van de voorstellen inzake de te treffen maatregelen, als voor de feitelijke verdeling van de taken. Zo werd bijvoorbeeld al spoedig afgesproken dat de voorbereiding van de voorziening van het leger met levensmiddelen niet door Defensie maar door Landbouw en Visserij zou geschieden.

Dat de CEVV niet uitgegroeid is tot de centrale leidinggevende instantie is naast de hang naar zelfstandigheid van de departementen, voornamelijk een gevolg van de afwezigheid van overeenstemming over hoofdlijnen van de economische verdedigingsvoorbereiding en, ten dele hiermee samenhangend, de ongelijke bereidheid de economische verdedigingsvoorbereiding in de praktijk ten uitvoer te brengen.³⁷

Louwes verzette zich in de CEVV tegen de opvatting die van de zijde van Defensie werd ingebracht, dat de economische verdediging een voorbereiding van beperkte aard kon zijn omdat in 1914 toch ook alles goed verlopen was. Net als de heren Colijn en De Geer waren er bij Defensie kennelijk ook

³⁶ Trienekens, *Tussen ons volk en de honger*, 11.

³⁷ Trienekens, *Tussen ons volk en de honger*, 12.

krachten die spraken over: *als het oorlog wordt*. Als, maar het wordt geen oorlog!

‘De aankondiging van Louwes in de vergadering van de CEVV van 18 januari 1937 dat een voorzieningsbureau zou worden opgericht onder andere met het oog op de voorraadvoorziening, bracht een ware schok te weeg bij de overige leden. Het werd hun duidelijk dat de praktische uitvoering aan de commissie ontglipte. Voor de militairen was daar bovendien het nadeel aan verbonden, dat zij hierbij automatisch buiten spel kwamen te staan. Louwes maakte duidelijk dat de tijd van praten voorbij was. Als lid van de CEVV kon op hem als leider van het op te richten Rijksbureau voor (de Voorbereiding van) de Voedselvoorziening in Oorlogstijd (RbVVO) controle uitgeoefend worden. Het RbVVO werd officieel ingesteld per 1 april 1937.

Dat ir. Louwes de leiding kreeg van RbVVO is van zeer grote betekenis voor het verdere verloop van de voedselvoorziening. Tot november 1945, toen hij belast werd met de oprichting van de FAO te Rome, bleef Louwes aan het hoofd staan van RbVVO. In de tussentijd was hij onafgebroken de werkelijke leider van de organisatie en betrokken bij de (voorbereiding van de) voedselvoorziening in oorlogstijd, ongeacht welke ministers, secretarissen-generaal, of Duitse gezagsdragers dan ook formeel en reëel boven hem hebben gestaan.³⁸

Toen op 23 maart 1937 de eerste stafvergadering werd gehouden op het RbVVO hield Louwes een korte uiteenzetting over de historie van de economische verdedigingsvoorbereiding en de taak van het in oprichting zijnde RbVVO. Louwes bleek op dat ogenblik al een vrij afgeronde visie te hebben op de problematiek, zonder dat men deze als een gesloten geheel mag beschouwen. Zijn uitgangspunt was dat, wou Nederland neutraal kunnen blijven, het zich moest voorbereiden op een lange tijd van zelfvoorziening. Immers een volk dat zich niet meer kon voeden, zou zich tenslotte aan moeten sluiten. Dit uitgangspunt, dat door Louwes ook elders herhaaldelijk naar voren gebracht werd, was naar de mening van Trienekens meer een politieke stellingname dan een inhoudelijke. Louwes` directe zorg was niet de handhaving van de neutraliteit, maar een ordentelijke voedselvoorziening in tijden van oorlog. Dit was ieders persoonlijk en een algemeen belang. Als de hoeveelheid eten onvoldoende wordt is het met de rust en de mogelijkheid een volk te regeren afgelopen.³⁹ Ook het mogelijke oorlogsgewin van boeren achtte hij van zeer kortstondige aard. Zijn inspelen op de neutraliteitshandhaving moest hem de nodige politieke steun verlenen voor een voorbereiding op een situatie waarbij Nederland voor een langere periode van toevoer van

³⁸ Trienekens, *Tussen ons volk en de honger*, 12.

³⁹ Trienekens, *Tussen ons volk en de honger*, 14.

levensmiddelen zou zijn afgesloten, zoals dat in 1914-1918 vrijwel het geval was geweest.

‘In de Eerste Wereldoorlog was de overheid zelf op grote schaal opgetreden als opkoper en distributeur van levensmiddelen. Louwes was duidelijk van mening dat de overheid onvoldoende kennis had van de producten. Uitgangspunt bij hem was steeds, dat alle verrichtingen met de levensmiddelen door het bedrijfsleven zelf dienden te geschieden. Daar was de kennis, daar moesten risico’s als indrogen, verlies en bederf genomen worden. De overheid diende uitsluitend regelend op te treden. Daarbij was Louwes niet geneigd veel consideratie te hebben met particuliere winstbelangen. Hij liet echter in alle gevallen uitvoerig overleg plaatsvinden met het bedrijfsleven, waarvan de vertegenwoordigers in tal van commissies van bijstand of contactcommissies werden opgenomen. Dit systeem drukte automatisch de kosten voor de overheid. Legt men bovendien op elk te distribueren product een kleine heffing, dan zijn de kosten voor de overheid vrijwel nihil, terwijl ook de consument goed af is in verband met de prijsbeheersing.’⁴⁰

Nu lijkt het, volgens Trienekens, wat vreemd dat Louwes zo’n groot voorstander was van prijsbeheersing. ‘Waarom zouden de boeren en handelaren niet net als tijdens Wereldoorlog I van de situatie mogen profiteren? Per slot van rekening was hij zelf een boerenzoon en werkte hij voor de landbouw, welke sector bovendien een slechte tijd achter de rug had. Dat Louwes pleitbezorger was van een voldoende beloning voor de arbeid en kosten gemaakt door de boerenbevolking, behoeft geen betoog. Zijn werk in de crisisjaren staat daarvan als monument ten getuige. Dat dientengevolge in de oorlogstijd de prijzen iets hoger zouden moeten liggen, stond voor Louwes, gezien het toenmalige prijsniveau en de te maken extra kosten (bijvoorbeeld tengevolge van veeafslacht), vast. Bovendien diende men aan de boeren op distributieterrein om psychologische redenen een ruime zelfverzorging toe te staan. Daar moest het bij blijven’⁴¹

Louwes had natuurlijk ook een ‘baas’ of zelfs een paar ‘bazen’ boven zich staan. De regering was vertrokken naar Engeland, het gezag overgedragen aan generaal Winkelman met rechtstreeks onder hem de secretarissen-generaal als waarnemende hoofden van de departementen. Generaal Winkelman gaf de secretarissen-generaal alle ruimte om de niet principiële zaken zelf af te handelen, terwijl waar nodig de regelingen formeel bij besluit van de opperbevelhebber zouden worden vastgesteld.⁴²

Vanaf het moment van de capitulatie op de 15e mei 1940 berustte het hoogste (regerings-) gezag tevens in Duitse handen en wel van 20 tot en met

⁴⁰ Trienekens, *Tussen ons volk en de honger*, 15-16.

⁴¹ Trienekens, *Tussen ons volk en de honger*, 16.

⁴² Trienekens, *Tussen ons volk en de honger*, 65.

29 mei 1940 in die van *General der Infanterie* Alexander von Falkenhausen, bevelhebber van de Duitse legerstroepen in Nederland, daarna in handen van de *Reichskommissar* A. Seyss-Inquart als hoofd van het Duits civiel bestuur. Von Falkenhausen was een conservatief en aristocratisch man die er ten volle van doordrongen was dat in een land als Nederland met dwang weinig te bereiken viel. De tijdelijkheid van zijn macht (negen dagen) maakte hem in feite machteloos. Aan generaal Winkelman kon hij enkele politieke vriendelijkheden bewijzen en de opperbevelhebber noemde dan ook na de oorlog het contact met Von Falkenhausen ‘buitengewoon goed, niet alleen formeel, maar ook wat zijn medewerking betreft’.⁴³

Aan deze dualistische situatie kwam een einde toen generaal Winkelman op 12 juni 1940 een verklaring aflegde waarin hij meedeelde dat hij met terugwerkende kracht tot 3 juni uitsluitend nog belast was met de militaire demobilisatie. Vanaf die datum was ten opzichte van RbVVO secretaris-generaal Hirschfeld dus de hoogste Nederlandse gezagsdrager.

Dr. Hans Max Hirschfeld was in 1899 in Bremen geboren waar hij kort na zijn geboorte Luthers werd gedoopt. Hirschfeld groeide op in Rotterdam waar zijn vader een scheepvaartkantoor bezat. Hij bezocht in Rotterdam de HBS en studeerde aan de Nederlandsche Handels-Hoogeschool alwaar hij in 1922 promoveerde op een historische studie over het bankwezen in Nederland. Van 1920- 1925 was hij werkzaam bij de Rotterdamsche Bankvereniging en van 1925-1932 bij de Javasche Bank in Batavia als chef van de economisch-statistische afdeling. Wij zagen eerder de contacten in Nederlands-Indië tussen dr. Hirschfeld en prof.mr. Henk Hoetink. Hier in Nederlands-Indië werd Hirschfeld in 1931 vanuit Nederland aangezocht door minister Verschuur van Arbeid, Handel en Nijverheid in de nieuwe functie van directeur-generaal van Handel en Nijverheid. Hirschfeld aanvaardde deze functie op 32-jarige leeftijd. De handelspolitiek eiste weldra het meest van zijn aandacht. De handelspolitiek bewoog zich in de crisistijd – noodgewongen – geleidelijk in protectionistische richting, waarbij het principe van de wederkerigheid de belangrijkste norm werd voor de internationale handelsverhoudingen. Wegens de deskundigheid waarmee hij de hierdoor noodzakelijk geworden onderhandelingen voerde, genoot hij in binnen- en buitenland groot aanzien.⁴⁴ Houwink ten Cate beschouwt secretaris-generaal Hirschfeld als het meest scherpzinnige lid en het lid met het grootste onaf-

⁴³ De Jong, *Het koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog*, deel 4, 31-32. Von Falkenhausen, die militair-bevelhebber van België en Frankrijk zou worden, behoorde al vroeg tot de groep militairen die een aanslag op Hitler wilde plegen. Na de aanslag op 1 juli 1944 werd hij in KZ Dachau gevangengezet. Hoewel hij in 1951 tot twaalf jaar dwangarbeid werd veroordeeld, verkreeg hij reeds na 16 dagen gratie omdat hij diverse Belgische burgers uit handen van de SS redde. Rothfels, *Die deutsche Opposition gegen Hitler*, 91. Benz, *Enzyklopädie des Nationalsozialismus*, 392-393 en 833

⁴⁴ Charité, *Biografisch woordenboek van Nederland*, deel 1, 242.

hankelikhedengevoel van het gemêleerde gezelschap van secretarissen-generaal.⁴⁵

Bij de instelling op 8 mei 1940 van het departement van Landbouw en Visserij met mr.dr. A.A. van Rhijn als minister, was ir. A.L.H. Roebroek, de directeur-generaal van de Landbouw, als waarnemend secretaris-generaal gaan fungeren. Hirschfeld was op diezelfde dag benoemd tot waarnemend secretaris-generaal van Handel Nijverheid en Scheepvaart.⁴⁶ Op 10 mei 1940 bij het uitbreken van de oorlog was Roebroek nog niet officieel tot secretaris-generaal benoemd. Hirschfeld en Louwes waren beiden van mening dat er van Roebroek (te) weinig leiding uitging. Hirschfeld had daarom nog vóór het vertrek van de ministers Steenberghe en Van Rhijn voorgesteld om Louwes in de plaats van Roebroek tot waarnemend secretaris-generaal aan te wijzen. Voor het uitvoeren van deze maatregel was echter onvoldoende tijd overgebleven. Na het vertrek van de ministers heeft secretaris-generaal Snouck Hurgronje⁴⁷ generaal Winkelman voorgesteld alsnog tot deze maatregel over te gaan. Ir. Louwes, ter zake bij generaal Winkelman ontboden, had evenwel bezwaar gemaakt ir. Roebroek op deze wijze voor het hoofd te stoten. Op verzoek van Winkelman en op aandringen van Snouck Hurgronje en Louwes heeft Hirschfeld toen op 24 mei 1940 tevens de functie van waarnemend secretaris-generaal van Landbouw en Visserij op zich genomen. Roebroek was hierover zeer verontwaardigd,⁴⁸ 'Dat vergeef ik je nooit' voegde hij Hirschfeld toe,⁴⁹ doch Winkelman meende niet anders te kunnen handelen.⁵⁰

Zo was de directeur-generaal van Handel en Nijverheid Dr. H.M. Hirschfeld uiteindelijk een zeer invloedrijk man geworden. Als secretaris-generaal waarnemend hoofd van het departement van Handel, Nijverheid en Scheepvaart (8 mei 1940) en als secretaris-generaal waarnemend hoofd van het departement van Landbouw en Visserij (24 mei 1940) was hij in 'regeringskringen' één van de weinigen die het hoofd koel hield. Het bestuur van de gehele economische sector, met uitzondering van de financiën, berustte tijdens de bezetting op zijn schouders. Hij verkeerde in een vrijwel onmogelijke positie. Men kon hem echter, zoals Winkelman deed, voor deze functies als de meest aangewezen figuur beschouwen. Hij was uiterst intelligent, koelbloedig en vindingrijk. Verder was hij een voortreffelijk en ervaren onderhandelaar met grote kennis van personen en kanalen in Duitsland.⁵¹

⁴⁵ Houwink ten Cate, 'Generaal Winkelman', 203.

⁴⁶ De Jong, *Het koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog*, deel 4, 37.

⁴⁷ Snouck Hurgonje was secretaris-generaal van Buitenlandse Zaken en voorzitter van het College van secretarissen-generaal.

⁴⁸ Trienekens, *Tussen ons volk en de honger*, 66.

⁴⁹ De Jong, *Het koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog*, deel 4, 37.

⁵⁰ Trienekens, *Tussen ons volk en de honger*, 66-67.

⁵¹ Charité, *Biografisch woordenboek van Nederland*, deel I, 242.

Om de zelfstandige positie van Louwes te onderstrepen benoemde Winkelman hem tot regeringscommissaris voor de Voedselvoorziening, terwijl Roebroek tot 15 juli 1941 directeur-generaal van de Landbouw zou blijven. Op dat ogenblik diende Roebroek, die nog steeds verbitterd was over het feit dat Hirschfeld hem als waarnemend secretaris-generaal van Landbouw en Visserij aan de kant had gezet, zijn ontslag in en werd opgevolgd door de NSB'er G.J. Ruiter.⁵² Dit was een landbouwer uit het Friese De Knipe en de voorzitter van de Friese Maatschappij voor Landbouw. De NSB ontleende evenwel aan de Ruiter's benoeming niet veel voordeel. In de praktijk bleek namelijk dat hij in vergaande mate steun gaf aan het beleid van Hirschfeld en Louwes. Ruiter had nu eenmaal verstand van landbouwvraagstukken en ging dan ook als regel akkoord met de zakelijke argumentatie van Hirschfeld en Louwes, zulks tot teleurstelling van Mussert. Louwes zou na Wereldoorlog II aan de advocaat van Ruiter het volgende schrijven: 'De heer Ruiter heeft op mij den indruk gemaakt van een idealist, die door nadere kennismaking met de realiteit volkomen gedesillusioneerd is en die toen getracht heeft te redden wat nog te redden viel. Hij was een der weinige bekwame figuren, die de N.S.B. heeft voortgebracht en dientengevolge had zijn invloed ten kwade zeer groot kunnen zijn. Dat hij zijn onmiskenbare capaciteiten niet heeft gebruikt in deze richting, is voor ons land een geluk geweest'.⁵³

4.3.2 Het Duitse civiele gezag en RbVVO

Vanaf 19 mei 1940 lag het hoogste Duitse civiele gezag in bezet Nederland in handen van dr. Arthur Seyss-Inquart als *Reichskommissar* met naast zich een *Wehrmachtbefehlshaber*.⁵⁴ Op 18 mei 1940 had Hitler dit beslist. Ook had hij vastgelegd dat de *Reichskommissar* rechtstreeks van hem, Hitler, richtlijnen en instructies zou ontvangen.⁵⁵

Seyss-Inquart zou zich in latere bezettingsjaren soms intensief, maar vooral op cruciale momenten (en dan veelal besluitvormend) persoonlijk met de voedselvoorziening in Nederland bemoeien. Zoals we nog zullen zien besloot hij in bijzondere gevallen ook persoonlijk ten aanzien van het personeel van RbVVO over leven of dood. Daarom willen we hier nadrukkelijk stilstaan bij de persoon en achtergrond van deze intellectueel 'met twee gezichten', die in de jaren voor zijn komst naar Nederland in Oostenrijk en Polen al uitvoerig had laten zien dat hij beschikte over een zeer groot 'aanpassings'-vermogen.

⁵² De Jong, *Het koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog*, deel 5, 412.

⁵³ Nationaal Archief. Geheim archief van de Regeringscommissaris voor de Akkerbouw en Veehouderij en de Directeur-Generaal van de Voedselvoorziening. Inv. nr. 120. Brief van 24 november 1946.

⁵⁴ Benz, *Enzyklopädie des Nationalsozialismus*, 676.

⁵⁵ De Jong, *Het koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog*, deel 4, 49.

Bij analogie redenerend⁵⁶, leek de wijze van werken van Seyss-Inquart met betrekking tot de nazificatie en plundering van Nederland van eenzelfde pragmatisme te getuigen als de coöperatieve houding van Hirschfeld en Louwes met de bezetter ten behoeve van het op peil houden van de Nederlandse voedselvoorziening. Met andere woorden: beide partijen probeerden door een pragmatische opstelling – twee stappen vooruit, één stap achteruit – hun volledig tegengestelde doelstellingen te bereiken en gaven elkaar daartoe – over en weer – de nodige ruimte.

Mutatis mutandis gaat ditzelfde verhaal – mogelijk zelfs in sterkere mate – ook op ten aanzien van Von der Wense, het hoofd van de *Hauptabteilung Ernährung und Landwirtschaft*, die voor het *Reichskommissariat* de dagelijkse contacten met RbVVO onderhield.

Arthur Seyss-Inquart was op 22 juli 1892 geboren in Stannern in Moravië, een deel van de Oostenrijks-Hongaarse Dubbelmonarchie.⁵⁷ Zijn vader was leraar in de klassieke talen en rector van een Duits gymnasium. In 1910 legde Seyss-Inquart het eindexamen gymnasium af, waarna hij in Wenen rechten ging studeren. Bij hem waren de Duits-nationalistische gevoelens krachtig ontwikkeld.⁵⁸ Hij promoveerde in 1916. Als student in Wenen kwam hij al tot de slotsom dat je er in de politiek goed aan doet je gevoelens uit te schakelen en het zwaartepunt te leggen bij belangen en verstandelijke overwegingen.⁵⁹ Zijn juridische deskundigheid als advocaat betrof in het bijzonder het arbeidsrecht. In de procesgang kwam zijn gereserveerdheid en zijn afkeer van veel woorden hem goed van pas. ‘Ik win mijn processen door niet te spreken’, zei hij eens tegen zijn vrouw.⁶⁰ In die tijd had hij al contact met Fischböck⁶¹, directeur van een verzekeringsmaatschappij. Het was een aparte charme van Fischböck dat hij telkens cliënten voor Seyss-Inquart aanbracht.⁶² Seyss-Inquart werd in 1931 donateur van de Oostenrijkse Nazi-partij, lid werd hij niet.⁶³

Begin maart 1938 bracht Seyss-Inquart het tot minister van Binnenlandse Zaken van Oostenrijk. Op 11 maart van dat jaar werd hij bondskanselier en zou hij de greep van Hitler naar Oostenrijk legaliseren. Dinsdag 15 maart zou

⁵⁶ De toepassing van de redenering bij analogie (de waarheid van iets uit overeenkomstige feiten, gevallen afleiden) komt met name uit de wetenschap der Rechtsgeleerdheid. Zie bijvoorbeeld: Glastra van Loon, *Elementair begrip van het recht*, 17 en Hazewinkel-Suringa *Inleiding tot de studie van het Nederlandse strafrecht*, 335-340.

⁵⁷ Benz, *Enzyklopädie des Nationalsozialismus*, 882.

⁵⁸ De Jong, *Het koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog*, deel 4, 51-52.

⁵⁹ Neuman, *Arthur Seyss-Inquart*, 14.

⁶⁰ Neuman, *Arthur Seyss-Inquart*, 22.

⁶¹ Fischböck werd later in Nederland *Generalkommissar* voor financiën en economie.

⁶² Neuman, *Arthur Seyss-Inquart*, 25.

⁶³ De Jong, *Het koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog*, deel 4, 53.

Seyss-Inquart als *Reichsstatthalter* Hitler met een redevoering in Wenen begroeten.⁶⁴

Seyss-Inquarts aarzelingen bleven door de buitenwereld niet onopgemerkt. Teleurstellingen volgden. De gelijkschakeling van de *Ostmark* voltrok zich met een bruutheid die op Seyss-Inquart een stuitende indruk maakte. De Joden-vervolging zette er zo furieus in dat hij enkele Joodse families die hem persoonlijk goed bekend waren, effectief hielp bij hun emigratie. Overigens had zijn eigen departement van Justitie al daags voor Hitlers intocht in Wenen alle Joodse rechters en advocaten op non-actief gesteld.⁶⁵ Hij huilde dus mee met de wolven in het bos. Seyss-Inquart was inmiddels bevorderd tot *Reichsminister* met alle daarbij behorende statusverhoging en werd in de herfst van 1939 benoemd tot plaatsvervanger van de *Generalgouverneur* van Polen, Hans Frank.

Volgens De Jong dacht Hitler toen hij van het vertrek van de koningin en van het kabinet vernomen had onmiddellijk aan Seyss-Inquart.⁶⁶ Het vertrek van de vorstin en de regering betekende voor Hitler namelijk dat er in Nederland ook sprake zou zijn van een civiel Duits bestuur in plaats van alleen een militaire bezetting. De naam van Seyss-Inquart viel in dit verband al op 15 mei in een gesprek tussen Hitler en Himmler. Geen wonder: in de periode 1933-1938 had Seyss-Inquart in Oostenrijk juist dat mengsel van vasthoudendheid en sluwheid aan de dag gelegd dat Hitler in een *Reichskommissar* van bezet Nederland begeerde. Hij had in Seyss-Inquart veel vertrouwen. Bovendien wilde deze uit Krakau weg en kon hij daar gemist worden. Op 18 mei 1940 ondertekende Hitler het benoemingsdecreet. Seyss-Inquart kwam rechtstreeks onder Hitler te staan en zou van hem instructies ontvangen. Naast de *Reichskommissar* zou een *Wehrmachtbefehlshaber* (ook rechtstreeks onder Hitler) optreden. Deze splitsing had het grote voordeel dat de *Wehrmacht* geen directieven kon geven aangaande de voedselvoorziening van de burgerbevolking. Daar staat tegenover dat de *Wehrmacht* in verband met haar taakuitoefening in het bezette gebied erin geïnteresseerd was dat de stemming onder de bevolking zich niet bij gebrek aan voedsel tegen de *Wehrmacht* zou keren.⁶⁷

Het decreet bepaalde verder dat de *Reichskommissar* gebruik zou kunnen maken van Duitse politiekrachten en zich overigens van het Nederlandse bestuur zou kunnen bedienen en dat het Nederlandse recht van kracht zou blijven, 'voorzover het met de bezetting te verenigen is'. Het decreet verscheen in het *Reichsgesetzblatt* alsmede in de Duitse en Nederlandse pers.⁶⁸ Een

⁶⁴ Benz, *Enzyklopädie des Nationalsozialismus*, 882.

⁶⁵ De Jong, *Het koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog*, deel 4, 55.

⁶⁶ De Jong, *Het koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog*, deel 4, 30.

⁶⁷ Trienekens, *Tussen ons volk en de honger*, 45.

⁶⁸ Benz, *Enzyklopädie des Nationalsozialismus*, 882.

tweede decreet van een dag later (de 19e mei) bleef geheim. Hierin gaf Hitler Goering het recht om Seyss-Inquart rechtstreeks instructies te geven op economisch gebied.

Diezelfde 19e mei nam Seyss-Inquart in Hitlers militaire hoofdkwartier in de Eifel zijn benoemingsoorkonde in ontvangst. Er vond een eerste gesprek plaats waarin Hitler, naar De Jong aanneemt, de hoofdlijnen van het te voeren beleid uitstippelde. 'U moet een grote staat voeren', zei hij nog, 'neem uw vrouw mee, want ik zou graag zien dat u met de Nederlanders sociaal bevriend raakt'. Seyss-Inquart zou door de telefoon tegen zijn vrouw gezegd hebben: 'Zeg, Trude, de *Führer* wil dat ik tulpen ga planten'.⁶⁹

Deze opmerking moeten we zien in het licht van het feit dat hij vanaf mei 1940 in Nederland in een geheel ander land dan Polen en met een diametraal tegengestelde opdracht werkzaam zou zijn. Polen werd door hem gezien als een gebied waar het Duits *Herrenvolk* zich alles mocht veroorloven. Een gebied dat, in Seyss-Inquarts door vooroordelen bepaalde visie, bewoond was door een bevolking met een inferieure beschaving die, voorzover daar nog waardevolle elementen in voorkwamen, Duits ('Germaans') van oorsprong was. De politieke mentaliteit van Seyss-Inquart was er in feite één van een meedogenloos koloniaal onderdrukker.⁷⁰ Nederland zag hij en zagen nagenoeg alle Duitsers met geheel andere ogen: Nederland behoorde tot de 'beschaafde', d.w.z. tot de 'eigen' wereld. Nederland was 'Germaans', een economisch rijk ontwikkeld land met een ijverige bevolking die, afgezien van enkele groepen als Joden en Zigeuners, uit 'bloedverwanten' bestond. Bovendien had Seyss-Inquart niet de opdracht om dat volk uit te persen en met de hardste methoden te onderdrukken en waar nodig te vernietigen, maar om het juist te winnen voor het nationaal-socialisme.⁷¹

Toch zou weldra blijken welke ongehoorde afmetingen de nazificatie en plundering van Nederland door Seyss-Inquart en zijn trawanten zou aannemen.⁷² Seyss-Inquart werd tot de dubbelhartigste figuren onder de Duitsers gerekend.⁷³ Hij was een gesloten, wat teruggetrokken man, liefhebber van muziek en zelf een niet onverdienstelijk pianist. De omstandigheden dreven hem meer dan dat hij deze naar zijn hand zette en als zodanig was hij een opportunist.⁷⁴

⁶⁹ De Jong, *Het koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog*, deel 4, 31.

⁷⁰ De Jong, *Het koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog*, deel 4, 58-59.

⁷¹ De Jong, *Het koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog*, deel 4, 58.

⁷² Van Bolhuis, 'Enkele hoofdfiguren van het Duitse bestuur', *Onderdrukking en verzet*, deel I, 332.

⁷³ Van Bolhuis, 'Enkele hoofdfiguren', deel I, 332.

⁷⁴ A.H. Paape in voorwoord: Neuman, *Arthur Seyss-Inquart*, 6.

Zijn kritische vermogens liet hij te lang buiten werking en zijn roeping als intellectueel werd hij ontrouw.⁷⁵ Eenmaal behorend tot de engere kring rondom Hitler, kon hij zich hier niet meer van losmaken.⁷⁶

Louwes en zijn RbVVO kregen vooral indirect met Seyss-Inquart en zijn opvattingen te maken via het *Reichskommissariat* en dan wel in het bijzonder de *Hauptabteilung Ernährung und Landwirtschaft* dat behoorde tot het *General-kommissariat* van Fischböck.

Trienekens kreeg in 1976 tijdens een interview met M.J.L. Dols, gedurende de bezetting hoofd van de afdeling Voeding van RbVVO, te horen wat voor contacten met de Duitse bezetter achter de schermen plaatsvonden. ‘Contacten met Seyss-Inquart hadden wij af en toe, vooral in de laatste winter. Hirschfeld sprak Seyss-Inquart iedere week. Seyss-Inquart waarschuwde als we moesten onderduiken. De SS was machtig. Zo ben ik na een hervordering van een schip op zo’n hint ondergedoken. Ook Louwes en Hirschfeld waren niet altijd thuis. Overdag was je veilig, 's nachts moest je opletten. Valstar⁷⁷ werd 's nachts vermoord nadat hij uit zijn huis was gelokt. Dit gebeurde niet door Duitsers. Er werd ook van Duitse zijde (Von der Wense) gewaarschuwd als er razzia’s gehouden zouden worden, zodat we ons personeel konden waarschuwen’. Dit optreden, hoe verwonderlijk ook, kan volgens Trienekens, nog altijd gezien worden als een Duits belang daar met de gewaarschuwde personen een goede voedselvoorziening behouden bleef.⁷⁸

Ernährung und Landwirtschaft stond aan het begin van de bezetting onder leiding van Friedrich Graf Grote. Grote was een overtuigd nationaal-socialist, die terdege rekening hield met Hitlers richtlijn dat Nederland op economisch gebied niet slechter behandeld mocht worden dan Duitsland. Hij was afkomstig uit de *Reichsnährstand* en had een open oog voor het vraagstuk van de kleine boeren. Hij was voorstander van propaganda zodat de boeren overtuigd en tot vrijwillige medewerking gebracht zouden worden.⁷⁹

Deden zich bij de Nederlandse voedselvoorziening moeilijkheden voor, dan hielp hij deze graag oplossen. Ir. S.L. Louwes kon op zakelijk gebied goed met hem opschieten. Op politiek gebied lag dat moeilijker want Louwes verwachtte niet anders dan dat de bestaande centrale landbouworganisaties (het Koninklijk Nederlands Landbouwcomité, de Christelijke Boeren- en Tuindersbond in Nederland en de Katholieke Nederlandse Boeren- en Tuindersbond) vroeg of laat ‘gelijkgeschakeld’ zouden worden met als gevolg dat de NSB’ers van het Nederlands Agrarisch Front onder leiding van de even

⁷⁵ Neuman, *Seyss-Inquart*, 361.

⁷⁶ Bracher, *die deutsche Diktatur*, 402.

⁷⁷ Valstar was aan het begin van de oorlog regeringscommissaris voor Groenten en Fruit en later werd hij voorzitter van het hoofdbedrijfschap voor Akkerbouw.

⁷⁸ Trienekens, *Tussen ons volk en de honger*, 106.

⁷⁹ Trienekens, *Tussen ons volk en de honger*, 50.

rumoerige als onbekwame E.J. Roskam meer invloed zouden krijgen. Althans meer last zouden veroorzaken. Louwes had de neiging *Graf Grote* te vriend te houden. Dit speelde vooral in de zomer van 1941. Louwes wist toen bijvoorbeeld dat Duitse graanleveranties noodzakelijk waren om een verlaging van het Nederlandse broodrantsoen te voorkomen.⁸⁰

Graf Grote, die, nadat hij in ongenade was gevallen, in het najaar van 1941 naar het Oostfront werd gestuurd en daar spoedig omkwam, werd opgevolgd door Von der Wense. Deze laatste voelde zich duidelijk meer aangetrokken tot de ambtelijke deskundigen zoals Louwes *cum suis* dan tot de vertegenwoordigers van de Landstand. Het feit dat Von der Wense aan het hoofd van *Ernährung und Landwirtschaft* kwam te staan heeft volgens Trienekens de voedselvoorziening in Nederland dan ook gunstig beïnvloed.⁸¹

De wisseling van Grote met Von der Wense had volgens Klemann te maken met het feit dat Albert Speer in dat jaar een onaantastbare machtspositie op economisch gebied verwierf. Ideologisch bevroegen nazi's moesten daarom het veld ruimen op met de economie samenhangende beleidsterreinen om plaats te maken voor deskundigen. Zo werd ook in Berlijn Ricardo Darré als *Reichsminister für Ernährung und Landwirtschaft* vervangen door Herbert Backe, een ambitieus vakman wiens praktische oplossingen op het gebied van de voedselvoorziening aansloten bij de nieuwe politiek.⁸²

Vanaf het begin van de Duitse bezetting was *Freiherr* dr. J.C.G. von der Wense al aangesteld als *Ständiger Vertreter* van *Graf Grote*. De vader van Von der Wense was een *Rittergutsbesitzer* te Holdenstadt, *Kreis* Melzen in Noord Duitsland. 'Hijzelf had de landbouwhogeschool te Halle a/d Saale met succes gevolgd en bekleedde vervolgens verscheidene bureaufuncties. In juni 1938 werd hij persoonlijk referent van Backe, op dat ogenblik staatssecretaris van het *Reichsernährungsministerium (REM)* in Berlijn. Vanaf januari 1940 had Von der Wense de rang van *Oberregierungsrat*. Behalve zijn functie in Den Haag was hij vanaf augustus 1940 betrokken bij de oprichting van het *Reichskolonialministerium* in Berlijn. Op het eerste gezicht lijkt dit een beetje vreemd, maar in het begin van de oorlog was er op koloniaal terrein nog niet veel te doen en had Von der Wense de tijd in Nederland zijn inzicht in de koloniale politiek te vergroten. De Nederlanders waren immers in staat geweest met zeer weinig mensen grote baten uit hun koloniën te halen? Daar moest iets van te leren zijn! In de latere oorlogsjaren kon Von der Wense rustig in Den Haag blijven, want de voorbereidingen voor de koloniale overheersing (van Afrika) werden op een laag pitje gezet. Door zijn rol in het *REM* hield Von

⁸⁰ De Jong, *Het koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog*, deel 5, 133-134.

⁸¹ Trienekens, *Tussen ons volk en de honger*, 52.

⁸² Klemann, *Nederland 1938-1948*, 225.

der Wense vaste voet in Berlijn. Hij was dan ook eerder een departementale *Verwalter* van klasse dan een boerenorganisator.

Hij gold noch intern, noch bij de Nederlandse bestuursambtenaren als nationaal-socialist, ofschoon hij sedert 1937 wel lid van de partij was. Door het feit dat hij sedert 1928 lid was van de *Stahlhelm* die in 1933 bij de *Sturm-Abteilung (SA)* 'ingegliedert' werd, mag men hem politiek in de rechts-conservatieve hoek plaatsen. In de *SA* had hij de rang van *Sturmführer*⁸³. Von der Wense werd in Nederland niet in uniform gezien.⁸⁴

Na de oorlog beschreef ir. S.L. Louwes het Duitse organisatieonderdeel van Von der Wense als volgt: 'De Duitse instelling, die hier de landbouwaan-gelegenheden behandelde, was de *Hauptabteilung Ernährung und Landwirtschaft*, die een vrijwel zelfstandige positie had ingenomen. Zij bestond uit een leider (Grote/Von der Wense) en referenten voor de verschillende afdelingen. De persoonlijke verhouding in het zakelijk verkeer was in het algemeen correct. Dreigementen werden weinig geuit. Sociaal verkeer was er niet. Onder de referenten waren er die ons zeer veel hebben geholpen; bij anderen moesten wij oppassen, maar van minderwaardige handelingen of van speciale vervolgingen hebben wij geen last gehad. Langzamerhand kregen sommigen dezer mensen door het jarenlange verkeer hier te lande een goede kijk op de Nederlandse toestand, en daardoor begrip voor de Nederlandse belangen, en in het algemeen genoten wij het grote voordeel dat de in het algemeen niet extreem-politieke *Hauptabteilung* ons de politie van het dak hield'.⁸⁵

Volgens Trienekens vatte de *Hauptabteilung Ernährung und Landwirtschaft* haar functie zo op dat 'niemand opdrachten aan Nederlanders of Nederlandse instanties kon geven op het haar toevertrouwde terrein dan via haar. Wie enig inzicht heeft in de bestuurlijke verhoudingen in het "Germaanse rijk" met zijn veelheid aan elkaar vaak overlappende gezagslijnen, zal begrijpen dat een dergelijke stelling niet zonder weerstand betrokken kon worden. Conflicten kwamen dan ook regelmatig voor. Toch blijkt uit de stukken onomstotelijk dat de *Hauptabteilung Ernährung und Landwirtschaft* de door haar betrokken positie minstens tot aan de spoorwegstaking heeft kunnen handhaven'.⁸⁶

De *Hauptabteilung Ernährung und Landwirtschaft* was qua organisatie opgedeeld in aanvankelijk negen, later veertien *Referate*. De eerste negen *Referate* betroffen:

1. bestuur, 2. algemeen, 3. produktie, 4. distributie, 5. vee, vlees, gevogelte, wild, eieren, 6. groente, fruit, aardappelen, 7. sierteelt, wilgen, 8. graan, veevoeder, zaden en voedings- en genotmiddelen, 9. zuivel, vetten en visserij-

⁸³ *Sturmführer*: luitenant-compagniescommandant.

⁸⁴ Trienekens, *Tussen ons volk en de honger*, 51.

⁸⁵ Louwes, 'De Voedselvoorziening', *Onderdrukking en verzet*, deel II, 637.

⁸⁶ Trienekens, *Tussen ons volk en de honger*, 46.

produkten. Later kwamen daar bij: 10. wetgeving, 11. waterstaat, 12. zuivel (door afsplitsing), 13. de Centrale Crisis Controledienst, 14. verzoekschriften, 15. de coöperatie en de Nederlandse Landstand. *Die Referenten lenken und überwachen die zuständigen Abteilungen des niederländischen Ministeriums und die jeweils in Betracht kommenden Wirtschaftsverbände bei denen die Durchführung der Erfassung und Verteilung liegt.*⁸⁷

Het zou niet erg lang duren voor Seyss-Inquart een oordeel over de samenwerking met het Nederlandse overheidsapparaat klaar had. Zijn *Eerste rapport over de toestand en de ontwikkeling in het bezette Nederland 29 mei tot 19 juli* werd een als strikt geheim aangeduid document: *Geheime Reichssache!* Een document van uitzonderlijke betekenis en helaas het enige van Seyss-Inquarts rapporten dat bewaard gebleven is.⁸⁸ Seyss-Inquart schrijft onder andere: ‘De ervaringen met de Nederlandse ambtenaren hebben doen inzien, dat deze lieden, zoals alle Nederlanders, van huis uit lastig zijn. Men moet zeer veel met hen onderhandelen, als zij neen zeggen, betekent dat nog niet definitief neen, als zij ja zeggen, overdenken zij de zaak nog lange tijd, tenslotte doen zij toch wat men wil. Verder hebben zij de behoefte zich te dekken; aangezien de Nederlanders nog niet goed kunnen geloven, dat Engeland dat eeuwen lang de belichaming van de wereldmacht geweest is, nu toch definitief van het continent is uitgeschakeld, wensen zij in vele gevallen een rechtstreekse opdracht, aan welke zij dan eenvoudig gevolg geven, om later op deze dwangpositie te kunnen wijzen. Men mag evenwel over het gedrag der ambtenaren in de bestuurspractijk in het algemeen niet klagen. Men kan niet zeggen, dat werk van vitaal belang door het ambtenarencorps vertraging ondervindt. Op alle gebied heersen echter uitgesproken liberale methoden en principes’.⁸⁹

Verder schreef hij in dit rapport het volgende met betrekking tot de landbouw en voedselvoorziening: ‘Bijna voltooid is de algehele inbeslagname en distributie van levensmiddelen (en van de textielgoederen), althans alle desbetreffende instructies zijn uitgevaardigd en in werking. Een reeks van beschikkingen die betrekking hebben op de reorganisatie van de landbouw zijn uitgevaardigd en in werking, in wezen gaat het er om dat de aanwezige voorraad veevoeder zo gebruikt wordt dat een zo groot mogelijke veestapel voor ongeveer 80% ten koste van de onevenredig grote pluimvee- en varkensstapel tot het volgende seizoen wordt aangehouden’.

Met betrekking tot de grondstoffen schreef hij: ‘De voorraden aan grondstoffen werden in beslag genomen en met toestemming van de Generaal-Veldmaarschalk⁹⁰ aldus verdeeld, dat de Nederlanders voor de

⁸⁷ Trienekens, *Tussen ons volk en de honger*, 50.

⁸⁸ De Jong, *Het koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog*, deel 4, 443-449.

⁸⁹ Van Bolhuis, ‘Enkele hoofdfiguren van het Duitse bestuur’, deel I, 338.

⁹⁰ Bedoeld wordt Hermann Göring, de algemeen gevolmachtigde voor het Duitse Vierjarenplan.

instandhouding van hun economie grondstoffen voor een half jaar behouden mogen, waarbij zij dezelfde toewijzing ontvangen, als in het Rijk geschiedt. Ditzelfde principe van gelijke behandeling wordt toegepast bij de levensmiddelenvoorziening, enz. Op aanzienlijke voorraden grondstoffen kon ten behoeve van het Rijk de hand gelegd worden, zo bijvoorbeeld 70.000 ton industriële vetten; dit moet ongeveer de helft zijn van de hoeveelheid, die het Rijk te kort komt'.⁹¹

Bijzonder interessant is tenslotte dat Seyss-Inquart in zijn rapport, dat uiteindelijk voor Hitler bestemd was, over de Nederlandse politieke ontwikkeling tot het oordeel komt dat de Nederlanders hun politieke reserve zouden hebben laten varen. 'Niettegenstaande de onveranderde, eerder nog versterkte afwijzende stemming in de kringen, die tot dusver de politieke mening beheersten, neemt de zakelijke maar ook de politieke belangstelling voor het Rijk toe'. Opmerkelijk is hierbij volgens hem dat de vroegere tegenstanders, voor zover zij hun houding begonnen bij te stellen, op het standpunt stonden dat zij niet met de NSB, maar liever rechtstreeks met de NSDAP en met het Rijk in contact wilden komen. 'Om hun terughoudendheid te overwinnen heeft in zeer belangrijke mate bijgedragen een gesprek met Colijn, die vervolgens een brochure geschreven heeft. De essentie van deze brochure vindt men samengevat in de constatering, dat op het vasteland van Europa Engeland zonder enige twijfel door het Rijk is uitgeschakeld en dat het Rijk op het vasteland van Europa de leiding zal hebben. Op dit feit zal Nederland zich moeten instellen; het zal, bij zeer nauwe economische betrekkingen met het Rijk, door zijn vasthouden aan het Huis van Oranje zijn onafhankelijkheid moeten bewaren'. Het innemen van dit standpunt door Colijn had volgens Seyss-Inquart een enorm effect gehad, omdat dit door de protestante, met name calvinistische kringen, als een beslist gezaghebbende uitspraak beschouwd werd. Er viel op dat ogenblik volgens Seyss-Inquart een veelvuldig streven naar concentratie op te merken: 'men stelt zich daarbij tot taak, als deelgenoot in een overeenkomst met het Rijk voor het voetlicht te treden. De poging van de democratische partijen om via Colijn invloed te herwinnen werd althans voor het ogenblik door de publieke opinie afgewezen. In plaats daarvan trad een groep van de Commissaris der provincie Groningen, Linthorst-Homann, en de katholieke politicus De Quay.⁹² Zij legden *Reichsamtleiter* Schmidt een proclamatie voor. Deze weigerde hieraan zijn officiële goedkeuring te hechten en bracht de heren onder het oog dat een afhankelijkheidsverklaring aan het Huis van Oranje voor de bezettende macht

⁹¹ Van Bolhuis, 'Enkele hoofdfiguren van het Duitse bestuur', deel I, 337.

⁹² Seyss-Inquart bedoelde hier de in juli 1940 door J.E. de Quay, L. Einthoven en J. Linthorst Homan gestichte 'Nederlandsche Unie'.

onduldbaar zou zijn. Hierdoor is deze groep in verwarring geraakt en heeft veel van haar toch al niet grote prestige onder de bevolking verloren⁹³

4.3.3 Ir. S.L. Louwes wordt directeur-generaal voor de voedselvoorziening

Ir. S.L. Louwes was, zoals we eerder zagen, door generaal Winkelman benoemd tot regeringscommissaris voor de voedselvoorziening. Tevens had hij Hirschfeld benoemd tot secretaris-generaal van Landbouw en Visserij en Roebroek bleef directeur-generaal voor de Landbouw. Winkelman had kennelijk redenen om op een zeer zorgvuldige wijze te besluiten over de bemensing van de topstructuur bij Landbouw en Visserij inclusief RbVVO en over de benaming van de door deze functionarissen uit te voeren functies.

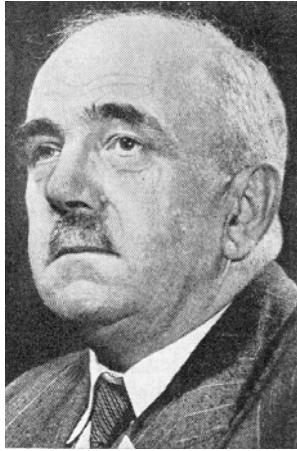
In zijn herinneringen uit de jaren 1933-1939 heeft Hirschfeld beschreven hoe ook minister Steenberghe al zijn aarzelingen kende en eerst na rijp beraad de topstructuur met betrekking tot de Landbouw en Visserij ingevuld heeft. Hij legde het zwaartepunt van de landbouwpolitiek bij secretaris-generaal Van Rhijn en Roebroek werd directeur-generaal van de landbouw.⁹⁴ Wat stak hier achter?

Trienekens schrijft hier over: 'Aangaande de achtergronden van deze in dit verband toch zeer belangrijke gebeurtenissen is mij zeer weinig bekend geworden'. Ook uit gesprekken na de oorlog met de heer Dols van RbVVO kon Trienekens niet de gehele waarheid halen. Het niet benoemen van Roebroek (bij het uitbreken van de oorlog) tot secretaris-generaal van Landbouw en Visserij, kan onvoldoende verklaard worden uit het enkele feit dat hij over onvoldoende bestuurlijke kwaliteiten beschikt zou hebben. Hij was ondertussen immers al sinds 1934 (6 jaar!) directeur-generaal van de Landbouw. De heer Dols heeft er echter op gewezen dat de Duitse gezindheid van de heer Roebroek voor generaal Winkelman een reden geweest moet zijn om hem niet tot secretaris-generaal te benoemen. In dit verband wijst Trienekens ook naar een brief van Roebroek aan *Graf Grote* (van 21 augustus 1940!) om hem aan te sporen tot deelname aan een ongedwongen samenzijn van Duitse en Nederlandse autoriteiten.

Trienekens trekt dan ook de conclusie dat Louwes al jaren op de hoogte was van de pro-Duitse gevoelens van Roebroek en dat dit voor generaal Winkelman meer dan voldoende was onmiddellijk af te zien van de voorgenomen benoeming van Roebroek. Dat Louwes zeer geschikt was om de functie van secretaris-generaal op zich te nemen is aan geen twijfel onderhevig. Dat hij deze positie weigerde zal vooral op strategische belangen gestoeld zijn. Als hij de functie wel aanvaard had, had hij zich veel kwetsbaarder op

⁹³ Van Bolhuis, 'Enkele hoofdfiguren van het Duitse bestuur', *Onderdrukking en verzet*, deel I, 339-340.

⁹⁴ Hirschfeld, *Herinneringen uit de jaren 1933-1939*, 38.

Ir. S.L. Louwes

gesteld. Enerzijds zou men in Haagse kringen gezegd hebben: ‘Zie je nou wel, we hebben altijd al geweten dat hij op macht uit was’, anderzijds zou hij door de bezetter en de NSB beschouwd worden te zitten op een plaats, waar op het moment van de capitulatie een Duits-gezind iemand zat.⁹⁵ Nu verkeerde hij zowel ten opzichte van de bezetter als ook ten opzichte van zijn chef Hirschfeld in een vrijere positie.

De Duitse bezettingsautoriteiten vonden dat de titel van regeringscommissaris, die door generaal Winkelman aan Louwes was toebedeeld, te veel gelijkenis vertoonde met de titel van ‘Rijkscommissaris’ die bij decreet van de Führer van 18 mei 1940, artikel 6, was toebedeeld aan dr. Arthur Seyss-Inquart, Rijkscommissaris voor de bezette Nederlandse Gebieden.⁹⁶ De meest praktische oplossing, aansluitend bij de bestaande functie-nomenclatuur bij Landbouw en Visserij en de overige departementen, was het verlenen aan Louwes van de titel van directeur-generaal van de Voedselvoorziening. Deze benaming is gedurende de gehele bezetting gehandhaafd.

De formele omzetting van deze titulatuur had nog heel wat voeten in de aarde. Het hoofd van de ‘Afdeling Algemeene Zaken’ van RbVVO, mej. mr. Dien Hoetink, regelde dit zelf, hetgeen blijkt uit haar brief van 30 augustus 1940⁹⁷ aan de secretaris-generaal dr. Hirschfeld: ‘Bijgaand moge U.H.E.G. aantreffen een door Ir. Louwes geparafeerde minuut bevattende een concept-verordening ter voldoening aan het door door Dr. Rabl⁹⁸ aan U gericht schrijven van 23 Juli j.l. inzake wijziging van den titel Regeeringscommissaris’.

Er had kennelijk eerst een voorstel op tafel gelegen om de titulatuur-wijziging formeel via artikel 26 a van de Landbouw-Crisiswet 1933 te laten lopen. Maar de wetgevende macht had Nederland deels verlaten en, zoals ook later nog zal blijken, voelde Dien Hoetink er in het algemeen niets voor om

⁹⁵ Trienekens, *Tussen ons volk en de honger*, 67-68.

⁹⁶ Rolfes, *Archieven betreffende de voedselvoorziening*, deel 1, 17.

⁹⁷ Archieven betreffende de voedselvoorziening doos 1, dossier 2.

⁹⁸ De Sileziër Dr. Kurt.O. Rabl, gepromoveerd in de rechten (als student bezocht hij Nederland en bestudeerde daar het Nederlandse staatsrecht en de Nederlandse staatsinstellingen) en in de geschiedenis was door Seyss-Inquart vanuit Slowakije meegenomen naar Krakau en van daaruit naar Nederland om de *Reichskommissar* bij te staan bij het voorzichtig in nationaal-socialistische richting forceren van Nederland door in eerste instantie aansluiting te zoeken bij de Nederlandse wetten en bij het Nederlandse bestuursapparaat.

de Duitse bezetter op de stoel van de Nederlandse wetgevende macht te zien. Daarom zocht zij aansluiting bij de verordening van de Rijkscommissaris van 21 juni 1940 no. 23/1940, waarbij aan de secretarissen-generaal een algemene machtiging werd verleend tot het treffen van de maatregelen, ieder op zijn eigen terrein, die gewenst zouden zijn voor de handhaving van de openbare orde en de zekerheid van het openbare leven. Deze verordening werd de basis van de wetgevende en uitvoerende arbeid van de secretarissen-generaal.⁹⁹ Zo redigeerde Dien Hoetink een door secretaris-generaal Hirschfeld te tekenen concept-verordening waarin Louwes tot directeur-generaal werd benoemd. Zij had ondershands overleg gepleegd met Von der Wense (op dat ogenblik nog de plaatsvervanger van *Graf Grote*) en met dr. Muck die werkzaam was op het Rijkscommissariaat en aldaar onder andere de verantwoordelijkheid voor het 'Verordeningenblad' had. 'De Duitse Heeren meenden', schreef zij¹⁰⁰, 'dat de beste weg voor een snelle afdoening van deze gelegenheid zou zijn, dat, indien U zich met het concept kunt vereenigen, dit door U wordt afgedaan en de door U geteekende afschriften volgens den gebruikelijken weg hierheen worden gezonden, waarna zij via *Graf Grote* aan Dr. Muck voor publicatie in het Verordeningenblad worden gezonden'.

Hirschfeld stuurde op diezelfde 30e augustus de aan hem gerichte brief van Dien Hoetink retour met daarop in dikke rode (potlood-) letters: 'Mej. Hoetink_acc 30/8 H.'. We hebben het over een briefwisseling van 30 augustus 1940. *Graf Grote* kende toen haar naam al en met Von der Wense had ze al ondershands overleg gepleegd. De Duitse bezettende macht en met name de *Hauptabteilung Ernährung und Landwirtschaft* zou nog veel met haar te maken krijgen.

4.4 Toenemende dwang en problemen (begin 1941 tot voorjaar 1943) (2e periode)

4.4.1 Dien Hoetink werkt via voedselvoorzieningsmaatregelen toe naar een ordening voor de Landbouw van blijvende aard

Het eerste jaar van de Duitse bezetting had Dien Hoetink haar handen vol aan het schrijven van de voor de voedselvoorziening in oorlogstijd benodigde (kader)-regelgeving. Dit werk moest in voortdurend overleg met de bezetter (*graaf Grote, cum suis*) plaatsvinden. Dat was voor Dien geen *sinecure*. Het stoorde haar enorm dat er in formele zin in Nederland geen sprake meer was een wetgevende macht. De Koningin en het kabinet zaten in Londen en het parlement was door de bezetter ontbonden. Dit weerhield haar er niet van

⁹⁹ Bolhuis, 'Wetgeving', *Onderdrukking en verzet*, deel I, 363-364.

¹⁰⁰ Archieven betreffende de voedselvoorziening doos 1, dossier 2.

om bij haar onder Duits toezicht staande ‘wetgevende’ werkzaamheden voortdurend rekening te houden met de rechtskaders zoals deze in Nederland vóór de bezetting golden. Hierdoor zou het mogelijk moeten zijn om onmiddellijk na de beëindiging van de overheersing een ordening in de landbouw tot stand te brengen, die zoveel mogelijk zou kunnen aansluiten bij het belangrijke uitgangspunt van vlak voor de bezetting: *het opnieuw overdragen van de verantwoordelijkheden die de landbouwcrisismaatregelen bij de regering hadden gelegd aan het landbouwbedrijfsleven*. Hier ligt, zoals we nog zullen zien, een belangrijk verschil met de ‘organisaties Woltersom’.¹⁰¹

Dien schreef hier zelf het volgende over: ‘Een ieder nu, die eenigermate betrokken is geweest bij de landbouw-crisismaatregelen, zal zich herinneren hoevele malen en op telkens andere wijze door de Regeering pogingen zijn gedaan om deze maatregelen, waarmede zij hoe langer hoe meer bemoeiingen had gekregen, als het ware van zich af te schudden, door deze aan het bedrijfsleven over te dragen’.¹⁰²

Eén van de eerste zaken die Dien onder handen zou nemen was het ‘Ontwerp-Voedselvoorzieningsbesluit 1940’.¹⁰³ Via dit Voedselvoorzieningsbesluit werden, in overeenstemming met de rijkscommissaris voor het bezette Nederlandse gebied, regelgevende bevoegdheden verstrekt aan de secretaris-generaal van het departement van Landbouw en Visserij (Dr. H.M. Hirschfeld). Die regelgevende bevoegdheid betrof het gehele scala van werkzaamheden in de landbouw. Te beginnen bij het bereiden, vervaardigen, telen, voortbrengen, oogsten en eindigend bij het te koop aanbieden, veilen, afleveren, invoeren en uitvoeren van ‘voor menselijk verbruik bestemde of geschikte producten’.¹⁰⁴

Bij de regelgevende bevoegdheden van de secretaris-generaal behoorden vanzelfsprekend ook contrôle-voorschriften en strafbepalingen. Het niet nakomen van de vastgestelde regels kon zwaar bestraft worden en werd als misdrijf beschouwd. De maximaal op te leggen gevangenisstraf bedroeg vier jaar of een geldboete van vijftigduizend gulden!

Per 1 februari 1941 bracht secretaris-generaal J.C. Tenkink van Justitie het Voedselvoorzieningsbesluit – officieel afgekondigd per 13 januari 1941 – onder de bijzondere aandacht van de procureurs-generaal bij de gerechtshoven. Daarbij haalde hij een schrijven aan van het Rijksbureau voor de Voedselvoorziening in Oorlogstijd (RbVVO) waarin onder meer werd opgemerkt dat de mogelijkheid van zwaardere straffen in het bijzonder geopend was ten einde ook preventieve hechtenis mogelijk te maken. Het bleek namelijk

¹⁰¹ Zie: hoofdstuk 4.4.2.

¹⁰² Hoetink, E.W., *ESB*, 1942 No 1367, 151.

¹⁰³ Archieven betreffende de voedselvoorziening 1939-1945, inv.nr. 180, doos 51.

¹⁰⁴ Ontwerp Voedselvoorzieningsbesluit 1940, artikel 3 en 4. Archieven betreffende de voedselvoorziening 1939-1945, inv.nr. 180, doos 51.

meer en meer dat alle inspanning van RbVVO om de voedselvoorziening hier te lande in de hand te houden alleen het beoogde resultaat kon hebben wanneer er sprake was van een snelle en strenge berechting van de overtredingen.¹⁰⁵

Het Voedselvoorzieningsbesluit beschrijft, zoals wij zagen, in het bijzonder de regelgevende bevoegdheid van de secretaris-generaal van Landbouw en Visserij. Nu was het vervolgens van groot belang om de verantwoordelijkheid van de bedrijfstak zelf te regelen en dat gebeurde in hoofdlijnen in het Organisatiebesluit Voedselvoorziening 1941. Dien Hoetink heeft zelf de voorgeschiedenis van dit organisatiebesluit beschreven in het blad *Economisch-Statistische Berichten* van 1 april 1942.

De voedselvoorzieningsmaatregelen, zoals deze zich in het bijzonder na mei 1940 hebben ontwikkeld, zijn volgens Dien Hoetink voor een belangrijk deel voortgekomen uit de landbouw-crisismaatregelen.¹⁰⁶ Na de centralisatie in 1934 van de voordien in opzet en uitvoering verspreide steunmaatregelen voor de land- en tuinbouw, werd reeds in 1935 de behoefte gevoeld aan een grondige wijziging van de uitvoering en controle van de landbouw-crisismaatregelen. Hiertoe formeerde de minister van Landbouw en Visserij in november 1935 de ‘Commissie Reorganisatie Landbouw-Crisismaatregelen’, onder voorzitterschap van prof.mr. J. van Loon. Deze commissie stelde in haar rapport van september 1936 dat het centralistisch-bureaucratisch beheerssysteem der Landbouw-Crisiswet belangrijk moest worden gewijzigd. De ambtelijke organen zouden een deel van hun taken moeten overdragen aan *zich uit het bedrijfsleven vormende groepen*. Hier kwam voor het eerst de gedachte van een gedecentraliseerd systeem van uitvoering terug met zo mogelijk ook *regeling door de bedrijfsgenoten zelf* (ordening). Deze gedachte was ook de grondslag geweest van de eerste economische regeling op het gebied van de landbouw, de Tarwewet 1931. Het departement van Landbouw en Visserij – lees: mr.dr. A.A. van Rhijn en mw.mr. E.W. Hoetink – heeft de aanwijzingen van de commissie Van Loon verder uitgewerkt in het Voorontwerp Landbouwordeningswet 1937.

In dit voorontwerp werd de mogelijkheid geboden om bedrijfsorganen in te stellen met zowel adviserende en uitvoerende als ook verordenende bevoegdheden. Hierbij werd vooruitgelopen op de Grondwetsherziening van 1938. De Grondwet van 1938 kent een vijfde hoofdstuk dat handelt over ‘Openbare Lichamen voor Beroep en Bedrijf’.¹⁰⁷ De artikelen 152 tot en met 154 bieden de mogelijkheid om voor bepaalde beroepen en bedrijven en groepen daarvan lichamen in te stellen die regelend kunnen optreden door

¹⁰⁵ Brief van het departement van Justitie van 1 februari 1941. Archieven betreffende de voedselvoorziening 1939-1945, inv.nr. 180, doos 51.

¹⁰⁶ Hoetink, E.W., *ESB*, 1942 No 1367, 151.

¹⁰⁷ Van Hasselt, *Nederlandse Staatsregelingen en Grondwetten*, 451.

middel van de bij wet aan deze lichamen opgedragen verordenende bevoegdheid (ordening).

Het Voorontwerp Landbouwordeningswet 1937 kreeg echter geen gunstig onthaal, noch in het Parlement noch in het landbouw-bedrijfsleven. Men was huiverig voor het toekennen van verordenende bevoegdheden aan bedrijfsorganen. Dit kwam immers neer op publickrechtelijke taken opgedragen aan privaatrechtelijke partners? Het zou niet de taak van de overheid zijn om bedrijfsorganen in te stellen. Bedrijfsorganen dienden uit het bedrijfsleven zelf voort te komen en dienden gestoeld te zijn op privaatrechtelijke basis, als stichting of vereniging.

Het was niet gebruikelijk om een voorontwerp van wet bekend te maken. Het ongebruikelijke gebeurde echter met het Voorontwerp Landbouwordeningswet 1937 om alle betrokkenen de mogelijkheid te bieden zich in een zo vroeg mogelijk stadium een oordeel over het ontwerp te vormen en dit te uiten.¹⁰⁸ Van de zijde van de bij de landbouwcrisismaatregelen betrokken handel en industrie kwam bijvoorbeeld de vrij scherpe kritiek dat het Voorontwerp 1937 in de bedrijfsorganen het landbouwelement te veel liet domineren.

De regering zag in dat dit voorontwerp geen kans van slagen zou hebben en ging zich richten op een andere wijze om in het systeem van uitvoering van de landbouwcrisismaatregelen een grondige verandering tot stand te brengen. Daarbij onderscheidde men crisismaatregelen van tijdelijke aard en ordeningsmaatregelen voor de landbouw in haar geheel van blijvende aard.¹⁰⁹

De crisismaatregelen dienden zoveel mogelijk door de bedrijfsgenoten zelf te worden overgenomen. Van departementswege werd er in 1939 met vertegenwoordigers van de centrale landbouworganisaties en van de bij de landbouw betrokken handel en industrie overlegd. De gezamenlijke conclusie was dat de bestaande organisaties van belanghebbenden 'verenigingen' dienden op te richten ter overneming van de uitvoering van de landbouw-crisismaatregelen van de overheid.

Men slaagde er echter niet in, aldus Dien Hoetink, om een juiste vorm te vinden waarin zowel de landbouw als ook de handel en industrie zich konden vinden. Het was nu eenmaal niet te ontkennen dat de handel en industrie zich bij de landbouwcrisismaatregelen, die geheel op de belangen van de landbouw waren gericht, ten achter gesteld voelden.¹¹⁰

Zo was de stand van zaken met betrekking tot de ordening in de landbouw bij het uitbreken van de oorlog in mei 1940. Overschotten waren tot op dat ogenblik de aanleiding voor landbouwcrisismaatregelen. De Duitse

¹⁰⁸ Charbo, 'Landbouwordeningswet', *Economie*, juli 1937, 518.

¹⁰⁹ Hoetink, E.W., *ESB*, 1942 No 1376, 152.

¹¹⁰ Deze belangen bestonden uit het verkrijgen van een voor de landbouw lonende prijs voor haar voortbrengselen.

bezetting zou echter spoedig schaarste brengen. Tot mei 1940 werd, door heffingen bij invoer of heffingen in het binnenland alsmede door middel van toeslagen bij export, het prijspeil van de landbouwproducten kunstmatig omhoog gebracht. Door de omslag van overvloed in schaarste verdween dit prijsvraagstuk in één klap. De landbouwer ontving weer een redelijke prijs voor zijn producten. Dit was een welkome aanmoediging om zijn productie te vergroten en een bijdrage te leveren aan de door de veranderde situatie opeens zo dringend nodige hoeveelheid landbouwproducten. 'De landbouwcrisismaatregelen zijn derhalve voedselvoorzieningsmaatregelen geworden', aldus de samenvattende conclusie van Dien Hoetink.¹¹¹ Want: schaarste vraagt evenzeer als overvloed om regulering. 'Wil de Overheid niet bedolven raken onder talloze regelingen en wil zij niet door de veelheid der détails de groote lijnen van een juiste economische politiek uit het oog verliezen, dan dient zij een zeer groot deel van haar taak op het gebied der voedselvoorziening aan andere instanties over te kunnen dragen'.¹¹² Door het veelvuldig ingrijpen van de overheid in het bedrijfsleven en het opleggen van tal van maatregelen waardoor ondernemers zich in hun bedrijfsvoering belemmerd voelden, was een tegenstelling ontstaan tussen de wijze waarop de overheid wordt geacht de bedrijfsbelangen te waarderen en de wijze waarop het bedrijfsleven dat zelf doet. Er dreigde een situatie te ontstaan waarbij de overheid als alleen regelende instantie het bedrijfsleven regeert en de ondernemer deze regelingen passief ondergaat, in plaats van een situatie waarbij er een evenwicht is tussen de taken van de overheid en die van het bedrijfsleven. Alleen het bedrijfsleven zelf was bij uitstek in staat te trachten het bedrijfsbelang zo goed mogelijk met het belang van de particuliere ondernemer te combineren, aldus Dien Hoetink.

Er was sprake van een aanzienlijk verschil in de wijze van ordening die men hanteerde voor de handel en de industrie en die men toepaste voor de landbouw/voedselvoorziening. In het eerste geval sprak men van de horizontale organisaties voor het bedrijfsleven van handel en industrie en in het tweede geval van de verticale bedrijfsorganisatie voor de voedselvoorziening.¹¹³ In de horizontale ordening worden verwante functies voor verschillende producten bij elkaar gegroepeerd. In de verticale ordening worden alle functies ten aanzien van één product bij elkaar geplaatst. Bij een horizontale indeling worden er dus groepen gevormd die bestaan uit bedrijven die een gelijke of verwante functie hebben ten aanzien van verschillende producten, bij de verticale indeling worden alle geledingen die bij een bepaalde groep

¹¹¹ Hoetink, E.W., *ESB*, 1942 No 1376, 153.

¹¹² Hoetink, E.W., *ESB*, 1942 No 1367, 153.

¹¹³ Hoetink, E.W., *ESB*, 1942 No 1367, 151.

producten betrokken zijn in één orgaan ondergebracht (bij voorbeeld: boeren, fabrikanten en handelaren).

Tijdens de oorlog zijn er in ons land twee complexen van bedrijfsorganisaties ontstaan aldus het samenvattend overzicht van Weststrate. Het ene complex was verticaal georganiseerd in 'bedrijfschappen': de voedselvoorziening. Het andere complex was horizontaal georganiseerd in 'hoofdgroepen' en 'bedrijfsgroepen': de industrie, het bankwezen, de handel, het verzekeringswezen, enz.¹¹⁴ Barnouw en Stellinga hebben de indruk dat een horizontale indeling meer geschikt is voor een organisatie die sociale aangelegenheden regelt en dat een verticale organisatie meer geschikt is voor economische aangelegenheden.¹¹⁵

We zagen reeds dat het uitbreken van de oorlog voor de landbouw in Nederland natuurlijk ook als onmiddellijk gevolg had dat we van een politiek die gericht was op het beheersen van een overvloed aan landbouwproducten terecht kwamen in een politiek die gericht moest worden op het voorkomen van schaarste. De oorlog verlegde de nood naar een 'nieuwe' zere plek, van overvloed naar schaarste en uiteindelijk voor een deel van de bevolking naar ondervoeding en honger.

Daarbij veranderden ook de interesses van de vakbonden zeer sterk. 'Om de belangen van de agrarische sector tegenover de Duitse bezetter beter te kunnen behartigen, werden de contacten tussen de landarbeidersbonden onderling en die tussen werkgevers en werknemers in deze sector na de capitulatie geïntensiveerd. Omwille van het lands- en arbeidersbelang werden de meningsverschillen ter zijde gesteld'.¹¹⁶ Deze contacten dienden weldra ondergronds plaats te vinden. Want reeds in september 1940 werd de grootste arbeidersbeweging, het Nederlandsch Vak-Verbond (NVV), gelijkgeschakeld en onder leiding van de N.S.B.-er H.J. Woudenberg gesteld.¹¹⁷ Het NVV ontbond zichzelf overigens niet. Wel werden de meeste bestuursleden ontslagen of namen zelf ontslag. Ook de Nederlandsche Landarbeidersbond (NLAB) werd gelijkgeschakeld. Van de Christelijke vak-organisaties werd kennelijk grotere weerstand verwacht. Eerst in juli 1941 liet Seyss-Inquart het CNV schriftelijk weten dat Woudenberg ook tot commissaris van het CNV benoemd was en als zodanig bevoegd was om alle zaken te behartigen. Het bestuur moest zich verder van alle bestuurswerkzaamheden onthouden.¹¹⁸ Bij de Nederlandsche Christelijke Landarbeidersbond (NCLB) werd door Wou-

¹¹⁴ Weststrate, *Ordering van het economisch bedrijfsleven*, 486-487.

¹¹⁵ Barnouw, 'Ondernemers en ordening in bezet Nederland', 31.

¹¹⁶ De Bruijn, *Van tuindersknecht tot onderkoning*, 122.

¹¹⁷ Gelijkgeschakeling wil zeggen: opnemen in het systeem van een regime; bijvoorbeeld door de leidende personen van een instelling door vertegenwoordigers van dat regime te vervangen. De bezetter wees dan in de meeste gevallen NSB-leden of NSB-sympathisanten aan.

¹¹⁸ Touw, *Het verzet der Hervormde Kerk*, 538-540.

denberg de NLAB-secretaris G. Akkerman als 'beheerder' aangewezen. Akkerman werd daardoor de liquidateur van de NCLB.¹¹⁹

Voor de land- en tuinbouworganisaties was het aanvankelijk nog vrij gemakkelijk zich aan samenwerking met de Duitsers buiten hun directe werkterrein te onttrekken. Veel moeilijker lag dat op agrarisch-technisch en economisch gebied. De centrale landbouw organisaties waren zich er van bewust dat de zorg voor de eigen voedselvoorziening in Nederland een herstructurering vereiste en dat zij daarin een grote verantwoordelijkheid hadden. De nadruk moest worden gelegd op de aanplant van basisvoedingsmiddelen, zoals granen, peulvruchten en groenten en minder op de productie van vlees en zuivel.

Om deze herstructurering te stroomlijnen werd in maart 1941 de Commissie ter ondersteuning van de maatregelen getroffen ter regeling van de landbouwproductie ingesteld. De commissie werd doorgaans de Commissie-Posthuma genoemd, naar voorzitter F.E. Posthuma. Het doel van deze commissie was de agrarische bevolking voor te lichten en aan te moedigen de voedselproductie zoveel mogelijk op te voeren.¹²⁰ Posthuma had, net als Von der Wense, aan de Landbouwhogeschool te Halle a/d Saale gestudeerd. Hij was tijdens Wereldoorlog I minister van Landbouw, Nijverheid en Handel en als zodanig verantwoordelijk voor de voedselvoorziening. Zijn distributiebeleid en zijn leveringen aan Duitsland ondergingen in die jaren veel kritiek.¹²¹

Eigenlijk had het Agrarisch Front deze taak op zich moeten nemen, maar de incompetentie van deze organisatie was inmiddels ook tot de Duitsers doorgedrongen. Seyss-Inquart hoopte met de benoeming van Posthuma tevens de centrale landbouworganisaties mee te krijgen. De standsorganisaties deden schoorvoetend mee aan deze actie 'Productieslag' om de voedselproductie op te voeren. Ze wilden daarmee laten zien dat ze het zelf wel konden en dat ze het Agrarisch Front en de NSB er niet bij nodig hadden.¹²² Van de actie 'Productieslag' kwam echter weinig terecht. De activiteiten van de Commissie-Posthuma werden begin 1942 gestaakt.

Om sociaal-economische kwesties te bespreken en cao-onderhandelingen te kunnen voeren hadden de Duitsers Bedrijfsraden ingesteld. Door de gelijkshakeling van de landarbeidersbonden werden de vertegenwoordigers van de standsorganisaties gedwongen met NSB'ers te onderhandelen, waardoor zij in gewetensproblemen kwamen.¹²³

¹¹⁹ De Bruijn, *Van tuindersknecht tot onderkoning*, 134.

¹²⁰ Van der Woude, *Op goede gronden*, 191.

¹²¹ In februari 1943 zou Posthuma zich door Mussert in diens 'schaduwkabinet' tot gevolmachtigde voor Landbouw en Visserij laten benoemen. Enige maanden later werd hij door het verzet geliquideerd.

¹²² Van der Woude, *Op goede gronden*, 193.

¹²³ Van der Woude, *Op goede gronden*, 190.

4.4.2 Organisaties Woltersom versus de voedselvoorzieningsorganisaties. ‘Fout of goed’?

De opdracht tot *Verflechtung* van de economieën van bezette landen betekende dat in de visie van de Duitse bezetter de organisatievormen van industrie en landbouw, zoals die in Duitsland opgezet waren, uiteindelijk overgenomen moesten worden. Zonder dat dit overnemen al te letterlijk diende te geschieden, zou de nieuwe organisatie-vorm toch in beginsel hetzelfde beeld moeten vertonen om onmiddellijk contact tussen de Duitse corporaties en de Nederlandse instanties mogelijk te maken.¹²⁴ Waren de leiding van RbVVO en Dien Hoetink als *auctor intellectualis* van de regelgeving op het gebied van de ordening van de landbouw hiermee verworpen tot strikte penvoerders van de Duitse bezetter? Met andere woorden: waren zij ‘fout of goed’?

Sinds Blom in 1983 zijn openbare les uitsprak onder de titel *In de ban van goed en kwaad* is de blote vraagstelling ‘fout of goed’, ‘goed of fout’ zelf in de ban van zichzelf respecterende geschiedvorsers terecht gekomen. Blom pleitte voor een verwetenschappelijking van het onderzoek naar de bezetting en voor een meer analytische benadering van dat onderzoek.¹²⁵ Hij wil meer aandacht voor verklaringsvragen, meer aandacht voor de massa dan voor de elite en hij wil theoretisch gestuurd onderzoek in plaats van verhalende geschiedschrijving. Waar mogelijk wil hij kwantificering en de daarbij behorende (internationale) vergelijking.

Bij de beantwoording van de vraag of de ordening voor de Landbouw van Dien Hoetink fout of goed was – een vraag die wij niet uit de weg willen gaan – kunnen wij Blom slechts ten dele in zijn wensen tegemoet komen. We vergelijken de ‘organisaties Woltersom’ voor de handel en de industrie met de ordening voor de landbouw, bezien vanuit de intenties van de regelgevers voor beide systemen zoals wij deze in de literatuur kunnen terugvinden. Daarbij spitsen we ons toe op de specifieke rol van Dien Hoetink. De opzet van deze biografie is immers gelegen in het uit de massa optillen van deze vrouw (en haar werk op de achtergrond) door haar met haar rol van ‘regelgever’ te plaatsen temidden van de elite (op de voorgrond) van de Nederlandse bestuurders tijdens de bezetting. Daarmee doen we iets anders dan Blom bedoelt. We individualiseren de massa tot het gezicht van één persoon. Dien Hoetink als representant van de massa? Ja, als het gaat om een gewone vrouw uit het midden van de massa van de samenleving tijdens de bezettingsjaren. Nee, als het gaat om haar intellectuele eruditie als juriste en haar daaruit voortvloeiende plaatsbepaling ten opzichte van de Duitse bezetter. Ook al lijkt zij in haar opstelling ten opzichte van de bezetter soms naïef,

¹²⁴ Barnouw, ‘Ondernemers en ordening in bezet Nederland’, 21.

¹²⁵ Blom, *In de ban van goed en fout? Wetenschappelijke geschiedschrijving over de bezettingstijd in Nederland*.

daarin lag nu juist haar originaliteit. De bezetter vond haar lastig en daarom moest zij uiteindelijk weg.

Na de bevrijding vond mr. J.F. de Jongh dat de kwalificatie 'fout' uitdrukkelijk wel gold voor de 'organisaties Woltersom' vanwege het feit dat bijvoorbeeld het aansluiten bij de Grondwet ten onrechte was geschied door: 'Duitse of Duits-georiënteerde juristen, in wier brein deze idee is opgedoken en die gemeend hebben haar te kunnen gebruiken om hun aanhankelijkheid aan de Nederlandse constitutionele tradities aan te tonen'. Hij verweet deze juristen dat zij geen flauwe notie hadden van de bedoeling van artikel 152 van de Grondwet. De Grondwet dacht hier immers aan organen die uitdrukkelijk werden belast met de behartiging van het algemeen belang en niet aan organisaties die in hoofdzaak waren: 'organen ter behartiging van economische vakbelangen en dan nog wel slechts van een bepaalde groep'. Hier worden de ondernemers bedoeld.¹²⁶

De Enquêtecommissie Regeringsbeleid 1940-1945 verbaasde zich er over dat op Nederlands initiatief werd aangesloten bij de Grondwet: 'De commissie treedt niet in een beoordeling van dit besluit en de hierop gebaseerde organisatie van het bedrijfsleven, doch heeft zich er zeer over verbaasd dat hier op Nederlands initiatief werd aangeknoopt aan artikel 152 van de Grondwet. Het was geenszins in overeenstemming met de positie van een secretaris-generaal om op eigen gelegenheid een zodanige 'organieke wet' uit te vaardigen. Wanneer al de volstreekte noodzaak bestond om in deze materie regelend op te treden, dan nog werkte het misleidend, wanneer in bezettingstijd de Nederlandse Grondwet als grondslag hiervoor werd gebezigd'.¹²⁷

Hirschfeld weerlegde deze stelling van de Enquêtecommissie met het argument dat de commissie 'de ordeningsmaatregelen niet voldoende in het licht van de tijd heeft gezien'.¹²⁸ Wanneer we bij de sector van de landbouw blijven dan zien we in de jaren dertig de problematiek die leidde tot de landbouwcrisismaatregelen, in de vijf oorlogsjaren lag het accent op de voedselvoorzieningsmaatregelen en vanaf de bevrijding was er de blijvende drang tot ordening. Niemand wilde immers terugvallen in de 'niet geordende' en onbeheersbare landbouw en de daarbij behorende crisissfeer van vóór de oorlog?

De Jongh verbaasde zich er over dat de ordening van de voedselvoorzienings-organisaties zoveel minder aanleiding tot (negatief) commentaar heeft gegeven dan de 'organisaties Woltersom'. De opbouw van deze organisaties, zo schrijft hij, werd door de betrokken secretaris-generaal niet formeel gedelegeerd maar in eigen hand gehouden. 'Materieel geschiedde zij echter door

¹²⁶ De Jongh, *De organen der sociaal-economische ordening*, 41.

¹²⁷ Enquêtecommissie Regeringsbeleid 1940-1945, deel 7a, 122.

¹²⁸ Hirschfeld, *Herinneringen uit de bezettingstijd*, 92.

de directeur-generaal van de Voedselvoorziening ir. S.L. Louwes die daarbij werd geassisteerd door mej. mr. E.W. Hoetink', aldus De Jongh in 1946.¹²⁹

Met andere woorden: Dien Hoetink (met haar hierboven door De Jongh aangegeven rechtlijnigheid en beginselvastheid) en het RbVVO hebben zichzelf niet als vazallen van de Duitse overheid opgesteld. Zij waren veeleer 'constructeurs' van een ordening voor de Nederlandse landbouw (met 235.000 landbouw- en tuinbouw-bedrijven, die met de neus in dezelfde richting gezet dienden te worden)¹³⁰ die zich voortdurend moest kunnen aanpassen aan gecompliceerde en veranderende marktomstandigheden in crisis- en oorlogstijd.

Van der Pot was van mening dat artikel 152 en volgende van de Grondwet van 1938 'tijdens de Duitse bezetting gebruikt zijn als steunpunt van de toen op touw gezette publiekrechtelijke bedrijfsorganisatie. Deze ordende het gehele bedrijfsleven in een zestal hoofdgroepen die weer onderverdeeld waren in bedrijfsgroepen en de Organisatie voor de Voedselvoorziening, die de bedrijvigheid voor de voedselvoorziening onderbracht in hoofdbedrijfschappen en bedrijfsschappen. Formeel los hiervan, maar zakelijk toch gestimuleerd door sommige ervaringen, die tijdens de bezetting waren opgedaan, en vooral door het voortbestaan van een deel van de toen ingestelde organisaties, werd al spoedig na 1945 het denkbeeld van een algemene organisatie voor het bedrijf weer opgenomen en dit leidde tot de Wet op de Bedrijfsorganisatie van 27 januari 1950', aldus Van der Pot.¹³¹

In de levenshouding en in de professionele werkhouding van Dien Hoetink was een belangrijke rol weggelegd voor het feit dat zij haar werkzaamheden uitvoerde als in Leiden geschoold juriste en als 'leerlinge' van oud secretaris-generaal mr.dr. A.A. van Rhijn. De juridische faculteit van de Leidse universiteit (Praesidium Libertatis) stond mede in de wetgevende traditie van Thorbecke, die reeds in zijn tijd een duidelijk beeld gaf van de grens tussen publieke en private taken.¹³² Bovendien was genoegzaam in den lande bekend wat de bezetters met prof.mr. E.M. Meijers en anderen gedaan hadden. Het opkomend verzet tegen de overheerser speelde zich voor een deel sterk af in de kring van jonge intellectuelen. Zowel de (oud) leerlingen van het Stedelijk Gymnasium in Den Haag als de studenten en de staf van de Leidse universiteit hadden daarin een belangrijke rol. In mr.dr. Van Rhijn had zij een geweldige leermeester inzake wetgevende arbeid in gecompliceerde sociale structuren en verhoudingen.

Nee, Dien Hoetink was geen vazal of penvoerder van de Duitse bezetter. Zij was een 'vazal' van de Leidse wetgevende traditie en een penvoerder voor

¹²⁹ De Jongh, *De organen der sociaal-economische ordening*, 49.

¹³⁰ De Landbouw-crisiswetgeving, deel I, 3.

¹³¹ Van der Pot, *Handboek van het Nederlandse staatsrecht*, 580-581.

¹³² Poortinga, *De scheiding tussen publiek- en privaatrecht bij Johan Rudolph Thorbecke*, 186-189.

de Nederlandse land- en tuinbouw. Dit alles neemt niet weg dat we de bedenkingen van De Jongh en van de Enquêtecommissie Regeringsbeleid zeker kunnen begrijpen wanneer wij deze bijvoorbeeld plaatsen in de bredere context van de 'Organisatie Woltersom'.

Mr. H.L. Woltersom (1892-1960), die als een hard zakenman en 'potentat' bekend stond, was directeur van de 'Rotterdamsche Bank'. De oorlog en de daaropvolgende bezetting hadden noodzakelijkerwijs de arbeid op de bank zeer beperkt. De gelegenheid een nieuwe functie op zich te nemen betekende voor hem een uitdaging. In augustus 1940 liet hij zich dan ook met enige 'graagte' door Seyss-Inquart benoemen tot lid en voorzitter van de Adviescommissie voor het Nederlandse bedrijfsleven en spoedig daarna (oktober 1940) tot voorzitter van de Organisatie Commissie voor het bedrijfsleven. In de wandelgangen werd deze commissie de Commissie-Woltersom genoemd. De commissie had tot taak voor ordening in het bedrijfsleven zorg te dragen. Bij zijn ongevraagd eervol ontslag¹³³ in 1946 uit al zijn functies binnen de bedrijfsorganisaties werd erkend dat hij de economische belangen van het Nederlandse volk zo goed mogelijk tegen de aanslagen van de bezetter had verdedigd, maar anderzijds had hij van de hem toegevalen bevoegdheden *een zo weinig met het Nederlandsche volkskarakter te vereenigen* gebruik gemaakt dat hij niet in zijn functies kon worden gehandhaafd.¹³⁴ Woltersom was bevriend met onder meer Hirschfeld en Steenberghe. Daardoor bevond hij zich weliswaar zeer in de buurt/-werkomgeving van Dien Hoetink, maar door met name zijn aanvankelijk geloof in de overwinning van Duitsland en de zich 'indekkende tactiek' die hij daarbij tentoonspreidde, stond hij bovenal ver van haar af.

Dat was overigens natuurlijk een zich in het algemeen voordoend probleem voor Dien en veel van haar collega's. Zij moesten in het kader van de voedselvoorziening in oorlogstijd hun weg weten te vinden te midden van een Duitse bezetter, collaborerende Nederlanders zoals de NSB'ers en het Verzet. Dat vraagt om een zekere behendigheid, maar ook om een eigen mening en die had Dien Hoetink. Die eigen mening zou haar uiteindelijk zelfs noodlottig worden.

In 1941 verscheen een eerste druk van *De organisatie van het Nederlandsche bedrijfsleven* van mr. J.W.H. Behrens. Het voorwoord is van mr. H.L. Woltersom als voorzitter van de Organisatie Commissie voor het Bedrijfsleven. Een boek als dit is ongetwijfeld (als verplichte vakliteratuur) door de handen van Dien Hoetink gegaan. Behrens schrijft: 'De nieuwe organisatie van het bedrijfsleven in Nederland komt, vooral wat betreft de interne structuur,

¹³³ 'Ongevraagd' eervol ontslag betekende dat de Nederlandse Regering van mening was dat een eervol ontslag op eigen verzoek niet tot de mogelijkheden behoorde omdat er toch sprake was van 'enige smet'. Deze smet was evenwel onvoldoende om een ongevraagd oneervol ontslag te geven.

¹³⁴ Charité, *Biografisch woordenboek van Nederland*, deel II, 631-632.

voor een zeer groot deel overeen met de Duitsche. Op sommige punten bestaan afwijkingen, maar in groote lijnen is echter de opbouw dezelfde. Deze overeenstemming met het Duitsche stelsel was, geheel afgezien van het feit der bezetting, te verwachten en is ook rationeel. Te verwachten, omdat tusschen de omstandigheden hier en in Duitschland groote overeenstemming is ontstaan. Mr. H.L. Woltersom, voorzitter van de Organisatie Commissie, sprak eens van de ordening als kind der armoede. De afgelopen jaren deden ons verarmen, de oorlog doet de verarming nog sterker toenemen, de armoede aan materiele goederen althans. Wil men door ordening iets bereiken, dan moet men daartoe een doeltreffende organisatie scheppen. Gelijke toestanden vereischen gelijke maatregelen. In dezen tijd, nu men alle krachten moet inspannen om het bedrijfsleven zoo goed mogelijk zijn taak te doen vervullen, was het de aangewezen weg, om gebruik te maken van vormen, die reeds jaren lang in Duitschland gebleken waren buitengewoon geschikt te zijn, om het economische leven tot de grootste werkzaamheid op te voeren'.¹³⁵ Dit was absoluut geen taal die ooit uit de pen van Dien Hoetink had kunnen vloeien.

Anders lag dat zeker met wat Woltersom in zijn voorwoord bij dit boek van Behrens schreef: 'Ik geloof, dat het Nederlandsche bedrijfsleven in zijn overgrootte meerderheid er zich thans van bewust geworden is, dat ook na dezen oorlog ons economisch leven vanwege staatswege leiding ontvangen moet en welhaast een ieder zal er de voorkeur aan geven, dat de taken, die hieruit voortvloeien door het bedrijfsleven zelf kunnen worden uitgevoerd'.¹³⁶

Van Zanden vindt het een groot nadeel dat de departementale organisaties tijdens de bezetting werden bemand en bestuurd door Nederlandse ambtenaren die: 'al snel beseften dat ze een strategische positie innamen. S.L. Louwes, directeur-generaal van landbouw¹³⁷ en voedselvoorziening en H.M. Hirschfeld, secretaris-generaal van handel en nijverheid¹³⁸, verkeerden zonder twijfel in een sleutelpositie. Zolang de Nederlandse organisaties in staat waren om de Duitse eisen in te willigen, maakten de Duitsers dankbaar van hun diensten gebruik. De Landstand en de Organisatie Woltersom werden weliswaar opgezet om respectievelijk de landbouw en de industrie te nazificeren, maar die bleven in de praktijk machteloos. Met name in het laatste oorlogsjaar wisten Louwes en Hirschfeld via hun diensten aan de Duitsers de meest extreme Duitse eisen tegen te werken. Slechts op twee belangrijke terreinen van de economie hadden de bezetters de overhand. Ten eerste op het depar-

¹³⁵ Behrens, *De organisatie van het Nederlandsche bedrijfsleven*, 32.

¹³⁶ Behrens, *De organisatie van het Nederlandsche bedrijfsleven*, 5.

¹³⁷ Dit is een vergissing van Van Zanden, Louwes was alleen directeur-generaal voor de Voedselvoorziening.

¹³⁸ Tevens waarnemend secretaris-generaal van Landbouw en Visserij.

tement van Arbeid in de persoon van Verwey, die van het begin af aan bereid was mee te werken aan hun beleid. Ten tweede op het terrein van financiën, waar de Duitsers vanaf 1941 hun eigen stroman hadden in de persoon van Rost van Tonningen'.¹³⁹

De kwetsbaarheid van de (hoge) Nederlandse ambtenaren bleek reeds betrekkelijk snel aan het begin van de oorlog. Op 24 juli 1941 schrijft Hirschfeld aan zijn collega van Justitie dat hij in het Nieuwsblad van het Noorden heeft gelezen dat de heer A.J. Spelt, landbouwer nabij Amersfoort, op een vergadering in Ter Apel de heer ir. S.L. Louwes heeft uitgemaakt voor 'verrader van ons volk'.¹⁴⁰ Dit kan niet door de beugel! schrijft Hirschfeld. 'Indien de Heer Louwes geen overheidsfunctie bekleedde, zou ik uiteraard geen aanleiding hebben mij te dezer zake tot u Hoogedelgestrengte te richten. De zaak ligt evenwel anders nu de Heer Louwes de in dezen tijd zoo bij uitstek belangrijke functie van Directeur-Generaal van de Voedselvoorziening bekleedt. De van hem uitgaande maatregelen behoeven thans zoo zeer de medewerking van het geheele volk, dat niet geduld kan worden, dat door beledigende opmerkingen omtrent zijn persoon afbreuk wordt gedaan aan het vertrouwen in de juistheid der voedselvoorzieningsmaatregelen'.¹⁴¹ Hirschfeld vraagt vervolgens aan zijn 'Hoogedelgestrengte' collega of deze wil nagaan of er een vervolging kan worden ingesteld wegens 'belediging van een ambtenaar gedurende of ter zake van de rechtmatige uitoefening van zijn functie'.

De leiding van RbVVO zat vaak in een lastige positie. Om voldoende voortgang in de voedselvoorziening te houden moesten er soms compromissen gesloten worden. Een bijzonder voorbeeld daarvan zijn twee aan directeur-generaal Louwes gerichte brieven geschreven in naam van Rost van Tonningen. Deze brieven en de daarop gevolgde actie vanwege RbVVO geven duidelijk aan dat de leiding van RbVVO de NSB secretaris-generaal van Financiën te vriend moest zien te houden. Vanwege de zeer curieuze aard van deze brieven en de 'kwinkslag' (representatie-doeleinden) die men er in kan lezen worden deze hier integraal opgenomen.

Zeër geachte heer Louwes,
 Enige tijd geleden zegde U mij telefonisch 24 kruiken jenever toe voor representatieve doeleinden van den Heer Rost van Tonningen en mij.
 Tot op heden mocht ik echter nog niets ontvangen en ik vrees dat dit door Uw drukke werkzaamheden in de pen gebleven is. Mag ik U langs dezen weg nog even hiearaan helpen herinneren?

¹³⁹ Van Zanden, *Economische geschiedenis van Nederland in de 20e eeuw*, 168.

¹⁴⁰ Archieven betreffende de voedselvoorziening, doos 85, afd. Algemene Zaken.

¹⁴¹ Archieven betreffende de voedselvoorziening 1939-1945, inv.nr. 397, doos 85, Afd. Algemene Zaken.

Mijn adres is: 'Huis te Lande', Raalterweg, Schalkhaar, bij Deventer. U dank zeggende voor Uw moeite, verblijf ik, hoogachtend uw, dw F.L. Rambonnet.¹⁴²

Geachte Heer Louwes,

In opdracht van den Heer M.M. Rost van Tonningen verzoek ik U 12 kruiken jenever beschikbaar te willen stellen voor representatie-doeleinden en deze te doen bezorgen aan zijn adres: J.J. Viottastraat 41 te Amsterdam. Hoogachtend, i.o. B. Serné, Secretaris.¹⁴³

Beide brieven werden volgens op de brieven voorkomende aantekeningen ter uitvoering doorgezonden aan de Sectie Spiritus Wateringscheweg 1 te Delft. Maar er waren meer 'jenever-drinkers' die men te vriend wilde houden. In juni 1943 verzocht Hirschfeld aan Louwes om mr. H.L. Woltersom, 'Voorzitter van den Raad voor het Bedrijfsleven', Koninginneweg 1 te Wassenaar, toe te voegen aan de lijst van personen, 'welke voor representatieve doeleinden periodiek een aantal flesschen jenever geleverd krijgen'.¹⁴⁴ Helaas werd deze 'lijst van jenever-drinkers' niet teruggevonden.

Er kwamen echter ook 'serieuze' brieven van eerbiedwaardige burgers met verzoeken om voedselhulp. Zo vraagt directeur E. Wolthuis van Tehuis 'De Schaffelaar' in Barneveld (hier verbleven Joden die door de Duitsers om hen moverende redenen werden ontzien van onmiddellijke doorzending naar Westerbork of concentratiekampen in Duitsland) om kunstmest en potgrond. 'De Schaffelaar' was ook gedurende enige tijd de verblijfplaats van de door de Duitsers ontslagen Leidse rechtsgeleerde en leermeester van Dien Hoetink prof. mr. E.M. Meijers.¹⁴⁵

De destijds befaamde Nederlandse revuekomiek Joh. Fr. Buziau ('de man die Nederland zijn vrolijkste ogenblikken bezorgt' zo werd hij in de jaren dertig omschreven. Hij was de hoofdpersoon in talloze Bouwmeester-revues). wendde zich rechtstreeks tot Louwes met het verzoek om eten en brandstof – mede voor zijn oude vader –. Buziau kon zich niet voorstellen dat hij die zich altijd zo voor het publiek had ingespannen nu niet te eten zou krijgen.¹⁴⁶ Buziau had overigens – zoals de meeste artiesten – voldaan aan de aanmeldingsplicht bij de Kultuurkamer (op 17 maart 1942), maar in juni 1942 zei hij zijn medewerking aan de revue 'Sprookjesland' op uit angst voor de-

¹⁴² Archieven betreffende de voedselvoorziening 1939-1945, inv.nr. 437, doos 20, brief van 23 juni 1943. F.L. Rambonnet, was één van de secretarissen of adjudanten van Rost van Tonningen. Op het ministerie van Financiën was hij tevens Algemeen Gevolmachtigde voor de Oorlogs- en Defensieschaden. Zie: Archieven voor de voedselvoorziening 1939-1945, inv.nr. 150, doos 48, brief van 30 juni 1941.

¹⁴³ Archieven betreffende de voedselvoorziening 1939-1945, inv.nr. 437, doos 20, brief van 10 februari 1944.

¹⁴⁴ Archieven betreffende de voedselvoorziening 1939-1945, inv.nr. 435, doos 20, brief van 4 juni 1943.

¹⁴⁵ Archieven betreffende de voedselvoorziening 1939-1945, inv. nr. 434, doos 20, brief van 15 februari 1943.

¹⁴⁶ Archieven betreffende de voedselvoorziening 1939-1945, inv. nr. 447, doos 20.

monstratieve reacties van het publiek op vermeende anti-Duitse grappen. Hij was hiervoor al in 1941 ter verantwoording geroepen bij de *Sicherheitsdienst* in de Euterpestraat te Amsterdam.¹⁴⁷

4.4.3 Prof. Henk Hoetink gevangengenomen en ontslagen door Seyss-Inquart

Het functioneren bij RbVVO was op zichzelf voor Dien Hoetink al een vorm van ‘door de spitsroeden lopen’. Het vroeg een grote lichamelijke en geestelijke inspanning om het hoofd boven water te houden. Eind januari 1942 werden Dien en haar familie bovendien erg opgeschrikt door de arrestatie en gevangenzetting van haar broer prof.mr. Henk Hoetink in het *Polizeiliches Durchgangslager Amersfoort* (P.D.A.).

Op 21 januari 1942 had de sabotagegroep Militair Contact van de illegale Communistische Partij Nederland een bomaanslag gepleegd op het afdelingshuis van het nationaal-socialistische Studentenfront aan de Weteringschans in Amsterdam. Dit was een reactie op het feit dat enkele dagen daarvoor het Studentenfront een bijeenkomst had gehouden in de Oudemanhuispoort en daarbij de NSB-vlag op het universiteitsgebouw had gehangen.¹⁴⁸ Hoewel de Duitsers de daders van de bomaanslag in studentenkringen zochten troffen de door de bezetter genomen represaillemaatregelen ook andere mensen uit de stad. Op 29, 30 en 31 januari 1942 werden 85 vooraanstaande Amsterdammers gearresteerd. Het betrof onder meer tien studenten en vijf hoogleraren van de Universiteit van Amsterdam, waaronder Henk Hoetink.

Na hun arrestatie werd de groep Amsterdammers voor registratie naar het hoofdkwartier van de Gestapo gebracht, waarna een tijdelijke opsluiting volgde in het Huis van Bewaring aan de Weteringschans. Op 30 januari werd het grootste deel van de groep onder zware bewaking van de *Grüne Polizei* naar het concentratiekamp Amersfoort vervoerd. De rest volgde een dag later. In het kamp werden zij samen met joodse Nederlanders, krijgsgevangenen en andere mensen die de bezetter wenste vast te zetten te werk gesteld.¹⁴⁹

In zijn boek P.D.A. (Polizeiliches Durchgangslager Amersfoort) beschrijft J.F. Hunsche zijn ervaringen in dit concentratiekamp van dag tot dag. We nemen een stukje over waarin hij een ontmoeting met Henk Hoetink beschrijft. ‘Er was vandaag veel gelegenheid tot praten. Terwijl aan de tafel, die het verst van de deur verwijderd was, de Bijbelvorsers¹⁵⁰ hun bijeenkomst hielden, zat ik op een bank tussen Prof. Hoetink en Prof. Olivier. Eerstgenoemde heer had een beschadigde neus. Bij zijn aankomst in het kamp had hij niet eerbiedig genoeg naar een mof gekeken en toen had deze hem zon-

¹⁴⁷ Charité, *Biografisch woordenboek van Nederland*, deel 2, 87-88.

¹⁴⁸ Overman, *Zestig jaar zorg voor studenten*, 46.

¹⁴⁹ Overman, *Zestig jaar zorg voor studenten*, 47.

¹⁵⁰ Met Bijbelvorsers worden Jehova's getuigen bedoeld.

der meer een klap met een stuk hout op de neus gegeven, zodat bril en neus beide kapot waren. Professor was toen naar dr. Nieuwenhuis¹⁵¹ gegaan om zich te laten verbinden. Op de vraag, hoe het letsel ontstaan was had Prof. H. geantwoord, dat een Duitser hem een stomp had gegeven. Daarop was de dokter hevig uitgevaren en had den professor weggevoerd. Hij kon terugkomen en zeggen, dat hij gevallen was; toen werd de neus verbonden'.¹⁵²

Prof.dr.ir. S.C.J. Olivier (1879-1961) was hoogleraar in de organische chemie aan de Landbouwhogeschool in Wageningen. Olivier had de z.g. 'Ariërverklaring' onder protest getekend en had zijn colleges tijdelijk gestaakt. Aanleiding tot zijn arrestatie was dat hij Duitse reclamebiljetten, van het bekende V-teken voorzien, die door enkele nationaal-socialistische studenten op de ramen van het hoofdgebouw van de Landbouwhogeschool waren aangebracht, onmiddellijk had laten verwijderen. Olivier en Hoetink kenden elkaar reeds vóór hun gevangenzetting omdat zij beiden lid waren van het Comité van Waakzaamheid.¹⁵³

Bij aankomst van de Amsterdamse gijzelaars in het P.D.A. lag er een dikke laag sneeuw, het vroom meer dan 20 graden Celsius. De barakken waren getimmerd uit slecht gevoegde, dunne planken, waterdicht, maar niet winddicht. 's Nachts streek de vrieswind over de hoofden. De gevangenen, die het kamp bevolkten, bleek en mager, met alle tekenen van ondervoeding, bestonden uit communisten, bijbelvorsers, zwart-handelaren, Limburgse en Brabantse smokkelaars, mannen die gepoogd hadden naar Engeland te komen, verspreiders van de 'Bisschoppelijke Brief', Joden die een voorschrift hadden overtreden en gijzelaars uit andere gemeenten die zich 'misdragen' hadden, alsmede allerlei anderen die het misnoegen der bezettende macht hadden opgewekt. Gekleurde driehoekige lapjes op de kleding kenmerkten de verschillende categorieën gevangenen: rood wees op een politiek misdrijf of een politiek ongewenste gezindheid, zwart op een economisch vergrijp, lila 'sierde' de bijbelvorsers en de Joden droegen een Davidsster op een zwarte achtergrond. De Amsterdamse Gijzelaars kregen geen 'insignes' opge-naaid.¹⁵⁴

In dit kamp heeft onze groep 80 dagen doorgebracht, schrijft prof. Hoetink c.s. 'Oorspronkelijk schijnt het plan der Duitsers te zijn geweest, ons omstreeks Pasen (5 en 6 April) in vrijheid te stellen, maar eerst op Hitler's verjaardag (20 April) bleken wij het te danken aan de *bekante Groszmütigkeit des Führers*, zoals men ons mededeelde, dat wij de vrijheid herwonnen'.¹⁵⁵ De

¹⁵¹ Bedoeld wordt de Amersfoortse chirurg N. van Nieuwenhuijsen die als kamparts fungeerde. zie: Von Freitag Drabbe Künzel, *Kamp Amersfoort*, 111.

¹⁵² Hunsche, *P.D.A. (Polizeiliches Durchgangslager Amersfoort)*, 42.

¹⁵³ Van der Haar, *De geschiedenis van de Landbouwwuniversiteit*, 280-283.

¹⁵⁴ Hoetink e.a., 'Kort verslag van het verblijf van 85 Amsterdamse gijzelaars in het P.D.A.', 146.

¹⁵⁵ Hoetink e.a., 'Kort verslag van het verblijf van 85 Amsterdamse gijzelaars in het P.D.A.', 147.

hoogste wet zowel bij het buitenwerk als in het hele P.D.A. luidde: niet opvallen!¹⁵⁶ Zij die langer dan drie maanden in het kamp verbleven waren mager als skeletten, velen leden aan honger-oedeem en psychische storingen. De sterfte was groot, vooral tijdens een dysenterie-epidemie omstreeks midden februari 1942. Longontsteking, griep en verhogering zonder meer waren de meest algemene doodsoorzaken.¹⁵⁷

Bij hun 'afscheid' van het P.D.A. op 20 april 1942 werden prof. Henk Hoetink en zijn mede-gijzelaars toegesproken door *Gestapo*-chef Lages. Hij sprak de hoop uit dat de gijzelaars door deze kennismaking met een 'Duitse inrichting' tot andere inzichten waren gekomen met name ten aanzien van de Duitse opvattingen over eerlijke arbeid.¹⁵⁸

Ondertussen was Henk Hoetink bij besluit van Seyss-Inquart (door deze persoonlijk ondertekend) van 20 februari 1942 met onmiddellijke ingang ontslagen.¹⁵⁹ In een begeleidend schrijven van 21 februari werd hem een *Ruhegehalt*¹⁶⁰ toegezegd.¹⁶¹

De ervaringen van Henk Hoetink in het P.D.A. waren alles behalve prettig. Gelukkig was hij wel in staat om die ervaringen na te vertellen en te 'delen' met zijn gezin, familie en vrienden. Hoe werkten die verhalen in op zijn directe omgeving? Had Dien Hoetink daar last van bij haar dagelijkse werkzaamheden op het departement? Het is voor te stellen dat zij voortaan extra op haar hoede was. Anderzijds kwam Henk Hoetink wel terug uit het P.D.A. en heeft zij later bij haar gevangenneming aanvankelijk gedacht dat ook zij weer vrij zou komen. Los van het feit dat Dien vanuit haar onmiddellijke werkomgeving zeker in de gaten had hoe de Duitse bezetter optrad, moeten ook het ontslag van haar broer door Seyss-Inquart en later het onderduiken van zijn gezin grote indruk op haar en haar moeder gemaakt hebben.

Het was voor de familie Hoetink in Amsterdam van levensbelang op hun hoede te blijven. Met name het jaar 1943 herinnert Hans Hoetink zich als een moeilijke periode. Zijn vader, prof. Henk Hoetink, werd als oud 'Indië-ganger' gezocht in het kader van repressaille-maatregelen van de Duitse bezetter voor de gevangenneming vanwege het Nederlandse Gouvernement van Duitse staatsburgers die zich in Nederlands-Indië bevonden. De familie Hoetink was overigens op tijd gewaarschuwd door hun Duitse burens die naast hen in de Tintorettostraat woonden. Prof. Hoetink heeft in die tijd, gedurende een langere periode, de avond en de nacht elders doorgebracht. Hij logeerde ook regelmatig bij zijn zus Dien aan de Laan van Meerdervoort

¹⁵⁶ Hoetink e.a., 'Kort verslag van het verblijf van 85 Amsterdamse gijzelaars in het P.D.A.', 150.

¹⁵⁷ Hoetink e.a., 'Kort verslag van het verblijf van 85 Amsterdamse gijzelaars in het P.D.A.', 153.

¹⁵⁸ Hoetink e.a., 'Kort verslag van het verblijf van 85 Amsterdamse gijzelaars in het P.D.A.', 155.

¹⁵⁹ Archief drs. Hans, R. Hoetink, Frankrijk.

¹⁶⁰ *Ruhegehalt*: pensioen.

¹⁶¹ Archief drs. Hans, R. Hoetink, Frankrijk.

201. Hierover zou hij schrijven dat hij toen heel vaak heeft ervaren hoe het leven van zijn zuster Dien werd beheerst door haar werk: 'Ik heb dagelijks kunnen opmerken hoe geen moeite haar in dit opzicht teveel was; voor de krant was nauwelijks tijd en tot laat in de nacht was zij in departementale stukken, ontwerpen, rapporten, instructies en beslissingen verdiept'.¹⁶²

Later in het jaar dook hij met zijn vrouw onder in Bathmen en zou hun zoon Hans vele maanden verblijven ten huize van de familie Haitink in Amsterdam.¹⁶³ Hierdoor zouden de contacten met moeder/oma Hoetink-Jongbloed en zuster/tante Dien Hoetink in Den Haag gedurende langere tijd vrijwel geheel verbroken of zeer moeilijk zijn.

4.4.4 Verbetering van arbeidsvoorwaarden?

Dien Hoetink was uiteindelijk per 1 augustus 1939 (tot die datum was zij in dienst geweest van de aan het ministerie gelieerde Stichting Landbouw-Crisisbureau) op arbeidsovereenkomst aangesteld bij het departement van Economische Zaken op de voorwaarden van het Arbeidsovereenkomstenbesluit. Zij werd 'hoofdambtenaar' genoemd door haar superieuren, hoewel zij geen 'ambtenaar' was in de zin van de Ambtenarenwet¹⁶⁴.

Al in november 1941 liet de 'Bond van Ambtenaren Landbouwcrisiswet' (BALC) een pamflet verschijnen voor de regeling van de positie der ambtenaren bij de verschillende crisisdiensten met de welluidende naam: 'Van Crisisdienst naar dienst voor de voedselvoorziening', met daarin een pleidooi voor een betere rechtspositie.¹⁶⁵

De crisis-ambtenaar ontveinst zich niet dat zijn werk, vooral in deze tijd (november 1941), veelal ondankbaar is en weinig waardering ontmoet. Maar die taak is nodig! Soms bekruipt den crisis-ambtenaar het gevoel dat hij de rol van het 'zwarte schaap' onder het Overheidspersoneel vervult. Hij heeft een taak die een sterk politieel, deskundig en daardoor arbitraal karakter draagt. Zijn woord is vaak belangrijk, doorslaggevend.

De rechtspositie van den crisis-ambtenaar is daarmee niet in overeenstemming. Die verkeert nog in het begin-stadium. 'Ambtenaar' voor en na genoemd wordende en zich ook als zodanig moedende gedragen, is hij op zijn best een beëdigd arbeidscontractant in dienst van het Rijk of van een privaatrechtelijke stichting.

Hij is zijn werk begonnen zonder veel vertrouwen in de toekomst. Het was tijdelijk werk. Het kon drie maanden, een half jaar, misschien een jaar duren, doch langer zeker niet! Maar nu de maanden jaren zijn geworden en in vele gevallen reeds van een vrij langdurig dienstverband kan worden gesproken, nu bo-

¹⁶² Archief Hoetinkfonds, redevoering prof.mr. H.R. Hoetink op 4 mei 1948.

¹⁶³ Gesprek met drs. Hans R. Hoetink op 15-11-2001.

¹⁶⁴ Ambtenarenwet van 17 januari 1929, *Staatsblad* 530.

¹⁶⁵ Archieven betreffende de voedselvoorziening 1939-1945, inv.nr.391A, doos 85.

vendien tal van belangrijke voorschriften zijn verschenen, op de naleving waarvan hij moet toezien, ja nu is de crisis-ambtenaar zijn arbeid anders gaan bezien.¹⁶⁶

Het hoofdbestuur van de BALC was dan ook van mening dat de achterstand in ‘rechtsbedeling’, vergeleken met de overige ‘Overheidsdienaren’, snel dient te worden ingehaald. Dit lukte natuurlijk niet zonder slag of stoot. Op de personeelskaart van Dien Hoetink (Deze personeelskaart dateert van 1 augustus 1939, de datum waarop zij werd aangesteld als ‘ambtenaar volgens het Arbeidsovereenkomstenbesluit’) wordt vermeld dat zij met ingang van 1 januari 1943 – bijna tien jaar na haar eerste aanstelling – wordt tewerkgesteld volgens het Gewijzigd Crisis Arbeidsreglement (GCAR).¹⁶⁷

Dit betekende onder meer dat zij een betere verlofregeling kreeg. Gezien de hoogte van haar inkomen (boven de f 6.000,-- per jaar) kreeg zij voor elke maand werkelijke dienst twee dienstdagen verlof, of te wel 24 dagen per jaar (Volgens het Arbeidsovereenkomstenbesluit bedroeg in die dagen het aantal verlofdagen slechts: acht) Voor het lager betaalde personeel (tot f 2.000,-- per jaar) ging het verlof bij overgang naar het GCAR van acht naar twaalf dagen, tussen de f 2.000, en f 4.000,-- kreeg men voortaan zestien dienstdagen verlof en tussen f 4.000,-- en f 6.000,-- kreeg men voortaan twintig dagen verlof. Dit was in overeenstemming met de regeling voor ambtenaren volgens de Ambtenarenwet.

Maar de formele status van ambtenaar volgens de Ambtenarenwet 1929 zou Dien Hoetink nooit bereiken.

4.5 Onontkoombaar toenemende conflicten (voorjaar 1943 tot zomer/herfst 1944) (3e periode)

4.5.1 Werkgevers, werknemers en RbVVO werken gezamenlijk aan een ordening voor de landbouw. De rol van Dien Hoetink daarin

Het werk van RbVVO als organisatie moest gebeuren temidden van diverse krachtenvelden. De Duitse bezetter stelde stringente eisen aan de Landbouw zowel voor redelijk omvangrijke afdrachten van diverse landbouwproducten ten behoeve van de bezettende macht en de Duitse bevolking, maar ook zag de bezetter er (met name de eerste jaren) op toe dat er geen onrust onder de Nederlandse bevolking zou ontstaan door gebrek aan voeding. Zelfs de *Wehrmacht* had er baat bij dat de stemming onder de bevolking zich niet bij gebrek aan voedsel tegen haar zou keren. Ook had de *Wehrmacht* belangen

¹⁶⁶ De BALC was een vakvereniging van buitendienst-ambtenaren met omstreeks 450 leden en was aangesloten bij de Centrale van Rijkspersoneel.

¹⁶⁷ Personeelsdossier mej. mr. E.W. Hoetink, directie Personeel en Organisatie, ministerie van Landbouw, Natuurbeheer en Visserij.

als grote consument van voedsel, zowel voor haar eigen personeel als voor de voor haar werkende arbeiders.¹⁶⁸

De Duitse bezetter is er volgens Trienekens niet in geslaagd de organisatie voor de voedselvoorziening in brede zin of de voedselvoorziening zelf te gebruiken voor de nazificering. De oorzaken hiervan komen in hoofdzaak hier op neer dat de bezetter te kiezen had tussen nazificering, waarbij de medewerking aan de voedselvoorziening zou moeten worden afgedwongen – met alle risico's van dien – en vrijwillige medewerking zonder strak doorgevoerde nazificering.¹⁶⁹

De bezetting had de problematiek van de landbouw verschoven van landbouwcrisismaatregelen wegens overschotten naar voedselvoorzieningsmaatregelen wegens mogelijke tekorten. Door deze wijziging was de vraag naar *de plaats van het bedrijfsleven* in de regelgeving en uitvoering nog allerminst beantwoord. In april 1942 had Dien Hoetink reeds geschreven: 'Wil de overheid niet bedolven raken onder talloze regelingen en wil zij niet door de veelheid der details de groote lijnen van een juiste economische politiek uit het oog verliezen, dan dient zij een zeer groot deel van haar taak op het gebied der voedselvoorziening aan andere instanties over te kunnen dragen'.¹⁷⁰ Dien Hoetink was dan ook naarstig op zoek naar een juridische structuur waarin een juist evenwicht werd gevonden tussen de taak van de overheid en die van het bedrijfsleven bij het treffen van economisch noodzakelijke maatregelen. Was men van overheidswege vóór de bezetting druk doende wegen te vinden het bedrijfsleven in te schakelen bij de landbouwcrisismaatregelen, nu ging het er om wegen te vinden die tot een organisatievorm konden leiden die de regeling van de voedselvoorziening, in het bijzonder de afzet, op zich kon nemen.¹⁷¹ Wij laten hier de 'Nederlandsche Landstand', die uiteindelijk geen machtsfactor van betekenis zou worden, buiten beschouwing.¹⁷²

'Ondergronds' werden de landarbeidersbonden niet 'buiten beschouwing' gelaten, integendeel. Zij vormden immers een belangrijke factor met name voor de vormgeving van de ordening in de landbouw voor na de bezetting. Louwes had er voor gezorgd dat diverse teruggetreden bestuurders van de landarbeidersbonden tewerk gesteld waren in het apparaat van de voedselvoorziening.¹⁷³ Daarmee waren zij vrijgesteld van de *Arbeitseinsatz*.

Allereerst dienden de contacten hersteld te worden tussen werkgevers en werknemers in de landbouw. Het overleg tussen deze partijen was vrijwel abrupt verbroken ten tijde van de gelijkenschakeling van de landarbeidersbon-

¹⁶⁸ Trienekens, *Tussen ons volk en de honger*, 45.

¹⁶⁹ Trienekens, *Tussen ons volk en de honger*, 131.

¹⁷⁰ Hoetink, E.W., *ESB*, No 1367, 153.

¹⁷¹ Hoetink, E.W., *ESB*, No 1367, 153-154.

¹⁷² Trienekens, *Tussen ons volk en de honger*, 56 en 127.

¹⁷³ De Bruijn, *Van tuindersknecht tot onderkoning*, 143.

den en het opgaan van de boerenorganisaties in de aan de NSB verwante Nederlandsche Landstand.

Eind 1941-begin 1942 had er een eerste gesprek plaats tussen H.D. Louwes¹⁷⁴ (namens de standsorganisaties) en M. Ruppert (namens de landarbeidersbonden) in 'Krasnapolski' in Amsterdam.¹⁷⁵ Het gesprek tussen deze twee heren leidde vervolgens tot een eerste daadwerkelijke bespreking tussen beide partijen, die werd gehouden op 4 februari 1942 in restaurant 'Den Hout' te 's-Gravenhage.

Dit was het begin van een overleg dat tot het najaar van 1944 maandelijks zou plaatsvinden. Men vergaderde in Den Hout en toen dit te gevaarlijk werd op het kantoor van de Grondkamer voor Zuid-Holland aan het Louise de Colignyplein 10. Later trof men elkaar ook op het Landbouwkundig Ingenieursbureau van ir. Heymeijer aan de Lange Vijverberg 16, men week ook wel uit naar het dienstgebouw van de Nederlands Hervormde Gemeente aan het Domplein in Utrecht. Op deze laatste plaats vergaderde men onder de dekmantel van de commissie 'Kerk en Boeren', een commissie die inderdaad door de Hervormde Synode was ingesteld en waarvan H.D. Louwes voorzitter was en ir. S.L. Louwes secretaris. Maar schrijft Hagoort: 'Ook ten huize van mejuffrouw mr. E.W. Hoetink (Laan van Meerdervoort 201) kwam men enkele malen bijeen; zij nam intens aan de besprekingen deel'.¹⁷⁶

De gesprekstof werd aanvankelijk vooral gevormd door praktische en actuele kwesties die verband hielden met het Duitse landbouwbeleid en de distributie.¹⁷⁷ Verder werd er in de eerste tijd in het algemeen gesproken over de vorm van de naoorlogse samenwerking. Later kwam de publiekrechtelijke bedrijfsorganisatie ter tafel en tenslotte werden er zelfs statuten ontworpen, zogenaamd voor een maatschappij ter bevordering van de zeevaart. Er werd zelfs een radiotoespraak opgesteld die H.D. Louwes na de bevrijding zou houden. (Hetgeen niet gebeurd is omdat de bevrijding anders verliep dan men verwachtte). Deze radiotoespraak werd gecamoufleerd door de titel: 'aan de reders, officieren en zeelieden van Nederland en hun gezinnen'.¹⁷⁸ Zou die camouflage bij ontdekking afdoende geweest zijn? Gelukkig kwam er geen overval.

Aan het overleg werd deelgenomen door onder meer M. Ruppert en C.J. van der Ploeg namens de landarbeidersbonden, H.D. Louwes van het KNLC en ir. G.J. Heymeijer, mr. W. Rip en R. Visser van de CBTB en ir. J. Vet de secretaris van de Hollandsche Maatschappij van Landbouw. Verder, schrijft

¹⁷⁴ H.D. Louwes, de broer van S.L. Louwes was voorzitter van de Groninger Maatschappij van Landbouw en van het Koninklijk Nederlands Landbouw-Comité.

¹⁷⁵ Hagoort, *Twintig eeuwen emancipatie*, 178.

¹⁷⁶ Hagoort, *Twintig eeuwen emancipatie*, 178.

¹⁷⁷ De Bruijn, *Van tuindersknecht tot onderkoning*, 164.

¹⁷⁸ Hagoort, *Twintig eeuwen emancipatie*, 179.

De Bruijn: 'nam ook S.L. Louwes regelmatig deel aan het overleg, samen met zijn medewerkster mej. mr. E.W. Hoetink'.¹⁷⁹

Men werd het na vele gedachtewisselingen uiteindelijk eens over de noodzaak van terugdringing van de overheidsinvloed in de agrarische sector ten gunste van de bedrijfsgenoten. Liberalen, rooms-katholieken (subsidiariteitsbeginsel) en protestanten (sovereiniteit in eigen kring) konden zich daarin vinden. De socialisten die voor tegenwicht hadden kunnen zorgen ontbraken in het overleg. Eens werd men het ook over de wenselijkheid van één bedrijfsorganisatielichaam voor de gehele agrarische sector en zelfs over volledige pariteit¹⁸⁰ inzake sociale aangelegenheden. Over de medezeggenschap in economische aangelegenheden en de wenselijkheid van publiekrechtelijke bevoegdheden kon men het (nog) niet eens worden. Met name ir. J. Vet¹⁸¹ was benauwd voor 'kartelvorming', en de schadelijke gevolgen daarvan voor het algemeen belang. In het vroege voorjaar van 1944 zou het aan de hand van 'het ontwerp Ruppert' pas tot een voorlopig compromis komen. Partijen legden vast dat er een autonoom orgaan zou komen dat verordende bevoegdheden diende te krijgen onder toezicht van de overheid. Over de pariteit inzake economische aangelegenheden en over de zetelverdeling in het bestuur werden geen uitspraken gedaan. Er werd voorlopig uitgegaan van bedrijfsorganisatie op basis van vrije vakorganisaties. De inspraak voor arbeiders in economische aangelegenheden was (indirect) veiliggesteld via de taakomschrijving van het bestuur/ de besturen van onderdelen van de bedrijfsorganisatie.¹⁸²

Ir. G.J. Heymeijer en mr. H.A.M.T. Kolfschoten hebben de uitkomsten van het overleg uitgewerkt tot een voorontwerp van wet op de Nederlandse Landbouw-corporatie. In de loop van 1944 verscheen dit voorontwerp in druk. Maar met het uitbreken van de spoorwegstaking, Dolle Dinsdag¹⁸³ en de scheiding tussen het noorden en zuiden van het land viel het overleg over de naoorlogse bedrijfsorganisatie voor de landbouw vrijwel stil.¹⁸⁴

Het voorontwerp van Heymeijer en Kolfschoten was ondertussen nog besproken met ir. S.L. Louwes en 'zijn naaste medewerkster mej. mr. E.W. Hoetink'.¹⁸⁵ Dit overleg had voornamelijk betrekking op de verhouding tussen de overheid en het toekomstige landbouwbedrijfsorgaan. Volgens Rip voelde Dien Hoetink meer voor een soort kaderwet (van enkele artikelen) tot instelling van een openbaar lichaam voor het Nederlandse landbouwbe-

¹⁷⁹ De Bruijn, *Van tuindersknecht tot onderkoning*, 164.

¹⁸⁰ Gelijke inspraak van werkgevers en werknemers.

¹⁸¹ Ir. J. Vet was de secretaris van de Hollandsche Maatschappij van Landbouw en één van de sleutelfiguren bij de voorbereiding van de Stichting voor de Landbouw. Hij kwam in 1946 om bij een vliegtuigongeluk.

¹⁸² De Bruijn, *Van tuindersknecht tot onderkoning*, 164-166.

¹⁸³ Dolle Dinsdag, 5 september 1944.

¹⁸⁴ De Bruijn, *Van tuindersknecht tot onderkoning*, 166.

¹⁸⁵ Rip, *Landbouw en publiekrechtelijke bedrijfsorganisatie*, 49.

drijf. De bepalingen omtrent de samenstelling, inrichting en verdere bevoegdheid van de 'Nederlandse landbouwbedrijfsorganisatie' (aan deze benaming gaf Dien Hoetink volgens Rip de voorkeur) zouden in een reglement moeten worden vastgelegd. De wet zou dan naar dit reglement moeten verwijzen. Wel wilde zij aan de Nederlandse Landbouwbedrijfsorganisatie bij wet (kaderwet) de bevoegdheid verlenen om verordeningen te maken en deze door strafmaatregelen te handhaven, echter op een wijze als bij een nadere wet zou worden bepaald.

Dien Hoetink was echter bevreesd dat de te vormen Nederlandse Landbouw-bedrijfsorganisatie te weinig oog zou hebben voor het algemeen belang.¹⁸⁶ Daarom wilde zij in de (kader-) wet een bepaling opnemen waardoor niet alleen alle verordeningen van de Nederlandse Landbouwbedrijfsorganisatie, maar ook al haar besluiten zouden worden onderworpen aan de goedkeuring van de met de landbouw belaste minister of een door deze aan te wijzen instantie. Deze minister zou volgens haar zelf de procedure van de goedkeuring moeten regelen.

Heymeijer en Kolfschoten voelden weinig voor een dergelijke beperking van de bevoegdheden van een landbouwcorporatie als lichaam ex art. 152 en 153 van de Grondwet. Zij waren van mening dat een dergelijk openbaar lichaam niet zo 'voogdijkindachtig' moest worden behandeld en geen loopjongen moest worden van andere instanties.

Rip constateerde dat het verlenen van verordenende bevoegdheid aan bedrijfsorganen een zeer ingrijpende zaak was, waarover de 'voorstellers' destijds naar zijn mening wel wat te gemakkelijk dachten. De vrees van Dien Hoetink kwam volgens Rip zeer waarschijnlijk voort uit haar ervaringen met de bedrijfsorganisatie in de verticale bedrijfschappen voor de voedselvoorziening, op de inrichting en samenstelling waarvan zij volgens hem grote invloed heeft gehad.

Een pagina groot artikel over 'Sociale Opbouw' in *Trouw* van september 1943 gaf weer welke gedachten er onder de Nederlandse bevolking leefden: 'Wanneer Nederland straks weer vrij zal zijn, zal de sociale opbouw onmiddellijk ter hand genomen moeten worden. We zullen dan zeer dringend behoefte hebben aan organisatorische vormen, waarin de bedrijfsgenooten elkaar kunnen ontmoeten, waarin overleg gepleegd kan worden tusschen werkgevers en werknemers en allerlei belangrijke vraagstukken kunnen worden besproken. Organisatorische vormen, waardoor ook nauw en vruchtbaar contact mogelijk zal zijn tusschen bedrijfsleven en Regeering'.¹⁸⁷ In principe wilde de bevolking haar oude organisaties terug, dat wil zeggen de organisaties van werkgevers en werknemers op een 'principielen' grondslag. Maar

¹⁸⁶ Rip, *Landbouw en publiekrechtelijke bedrijfsorganisatie*, 50.

¹⁸⁷ De ondergrondse krant *Trouw*, 1e jaargang nr. 11 van midden september 1943.

niet alles hoefde hetzelfde te blijven. Met name zag men taken voor bedrijfsorganisaties ten behoeve van een goede sociale en economische opbouw van het land. Daartoe zouden de vakorganisaties dragers moeten worden van de bedrijfsorganen. Het strijdbare karakter zou meer en meer dienen te verdwijnen. Door overleg en zonodig door arbitrage dienden geschillen voortaan te worden beslist. 'Wij ontveinzen ons niet, dat deze opzet om het maatschappelijk leven zijn eigen organen te geven en eigen zaken te laten beredeneren, alleen maar slagen kan, wanneer men verre boven het enge groepsbelang uit het algemeen belang ziet en ook wil dienen'.

Hoewel het illegaal overleg niet geleid heeft tot een concreet afgerond voorstel waarmee de vertegenwoordigers van de werkgevers en werknemers zich allen konden verenigen, was er naar de mening van Rip toch baanbrekend werk verricht.¹⁸⁸ Vet heeft gewezen op de praktische problemen die zich zouden voordoen tussen de overheid en een landbouwbedrijfsorgaan wanneer dit bedrijfsorgaan met publiekrechtelijke bevoegdheden zou worden belast, Ruppert heeft de gedachte aan samenwerking tussen ondernemers en arbeiders ingebracht, Heymeijer en Kolfshoten hebben gewerkt aan de wettelijke vorm waarin het openbaar lichaam dat men zich voor ogen stelde moest worden gegoten en 'Dien Hoetink komt de eer toe dat zij steeds met nadruk heeft gewezen op de eisen die het algemeen rechtsbelang in deze heeft te stellen'.¹⁸⁹

4.5.2 Het ordeningswerk van Dien Hoetink 'gewogen' en door Dien Hoetink 'verdedigd'

Het werk van de zogenaamde 'Organisatie-Commissie voor het Bedrijfsleven' onder voorzitterschap van mr. H.L. Woltersom kon ondertussen gewoon doorgaan. Woltersom *cum suis* waren immers vooral gericht op een ordening voor tijdens de bezetting in coöperatie met de bezetter. Behrens haalt eind 1943 nog met instemming van Woltersom de *Führer* aan: *Unsere gesamte Wirtschaft ist nicht aufgebaut nach den Prinzipien, die wir in unserer Staatsverwaltung kennen; denn wäre das der Fall, gäbe es keine Wirtschaft.*¹⁹⁰

Als Behrens zijn beschrijving geeft van de 'nieuwe organisatie van het bedrijfsleven in Nederland' geeft hij daarbij meteen twee beperkingen aan: 1. Het begrip bedrijfsleven dient hier opgevat als niet omvattende de sociale aangelegenheden, 2. Evenmin omvat dit begrip 'den landbouw'.¹⁹¹

De eerste beperking is voor de 'Woltersomse organisaties' onmiddellijk ook een uitsluitingsgrond voor iedere vorm van (geheim) overleg met de arbeidersbonden. Van Lynden van Sandenburg zou in 1980 overigens verklaren

¹⁸⁸ Rip, *Landbouw en publiekrechtelijke bedrijfsorganisatie*, 52.

¹⁸⁹ Rip, *Landbouw en publiekrechtelijke bedrijfsorganisatie*, 52.

¹⁹⁰ Behrens, *De organisatie van het Nederlandsche bedrijfsleven*, 37.

¹⁹¹ Behrens, *De organisatie van het Nederlandsche bedrijfsleven*, 32 en 41.

dat de Duitsers op de hoogte waren van de zogenaamde ‘geheime of illegale’ bijeenkomsten met de Landarbeidersbonden. ‘We waren geen uitgesproken verzetsorganisatie maar meer een belangenorganisatie. Het ging bij ons over de verbouw van rogge, gerst, tarwe en over de melk- en aardappelprijs. Daaraan wilden de Duitsers wel meewerken, want zij gingen er vanuit: als jullie jezelf kunt voeden, dan hoeven wij het niet te doen’.¹⁹² Als dit overleg werkelijk tot deze onderwerpen beperkt was gebleven was de aanwezigheid van de Landarbeidersbonden ook niet nodig geweest. Het overleg ging echter veel verder en de aanwezigheid van de Landarbeidersbonden was met name van belang bij de besprekingen over de landbouwwordening voor na de oorlog.

De laatste beperking geeft, uit zeer onverdachte hoek, aan dat we het ordeningswerk van Louwes en Dien Hoetink voor de landbouw in de oorlogsjaren niet over één kam mogen scheren met de organisaties van Woltersom. Behrens acht nota bene de landbouw in Nederland georganiseerd te zijn in ‘den Nederlandschen Landstand’, die naar zijn mening kan worden beschouwd als een ‘lichaam in den zin van artikel 152 van de Grondwet’.¹⁹³ Dit moet voorwaar een vreselijke vloek voor Dien Hoetink geweest zijn: die ‘verraders’ van de Nederlandschen Landstand op één lijn gesteld met de door haar door dik en dun beschermde staatsrechtelijke basisprincipes uit de Nederlandse Grondwet.

Toch zou en zal de bedrijfsorganisatie in de sector van de voedselvoorziening voortdurend onder één noemer gebracht blijven worden met de Woltersomse bedrijfsorganisatie. Verloren van Themaat noemde de Woltersomse bedrijfsorganisatie en haar tegenhanger voor de landbouw in één zin: ‘deze oorlogskinderen’.¹⁹⁴ Maar hij bracht ook een onderscheid tussen beide oorlogskinderen aan. Verloren van Themaat ziet de zogenaamde Organisatie Woltersom als een door de bezetter in het leven geroepen bedrijfsorganisatie, met uitsluitend een economisch karakter, waarin alleen vertegenwoordigers van de ondernemers een plaats kregen.

Het gehele Nederlandse bedrijfsleven werd verplicht in deze uitgebreide organisatie opgenomen. De organen, die door dit systeem in het leven werden geroepen, waren in hoofdzaak adviserend en soms uitvoerend werkzaam bij de economische maatregelen die in oorlogstijd werden getroffen.

Het juridisch karakter van deze organen is, naar de mening van Verloren van Themaat, nimmer geheel duidelijk geworden. ‘In ieder geval lijkt de verwijzing naar de artikelen 152 en volgende van het nieuwe hoofdstuk, dat in 1938 in de Grondwet was aangebracht, welke verwijzing de bezettende

¹⁹² 25 *Jaar Landbouwschap*, 70-71.

¹⁹³ Behrens, *De organisatie van het Nederlandsche bedrijfsleven*, 41.

¹⁹⁴ Verloren van Themaat, *Wet op de bedrijfsorganisatie*, 31.

macht naderhand in het besluit betreffende de opbouw der Woltersomse organisatie heeft toegevoegd, ten onrechte opgenomen, omdat deze organisatie allerminst een uitvloeisel kon worden geacht van de denkbeelden, welke in 1938 tot bedoelde Grondwetsherziening hadden geleid. Wel kon althans enigermate als zodanig worden beschouwd het stelsel van bedrijfsschappen, dat ongeveer terzelfder tijd werd opgezet in de sector van de voedselvoorziening'.¹⁹⁵

Krachtens het Organisatiebesluit Voedselvoorziening van 1941 werden er immers voor de onderscheidene sectoren in de voedselvoorziening hoofdbedrijfsschappen en bedrijfsschappen ingesteld, bekleed met verordende bevoegdheid op marktordenend gebied, die ingeschakeld werden bij de uitvoering van het voedselvoorzieningsbeleid van de centrale overheid. Van de hun toegekende verordenende bevoegdheid hebben deze lichamen tijdens de oorlog (en daarna) ruim gebruik gemaakt.

Volgens Van Kan 'regelt de Grondwet den staatsvorm en de staatsinrichting zelve en het aandeel der verschillende machten bij het staatsbedrijf'.¹⁹⁶ Met name 'het aandeel der verschillende machten' was gedurende de bezetting door de gelijkshakeling van de werkgevers- en werknemersorganisaties een moeilijk te verwezenlijken punt. In de besturen waren ook hier alleen de ondernemers vertegenwoordigd en werd er eerst na de oorlog een bescheiden plaats ingeruimd voor de werknemers.¹⁹⁷

Maar het eerste werd in de oorlogsjaren 'goedgemaakt' door het geheime overleg met de landarbeidersbonden dat op 4 februari 1942 in restaurant 'Den Hout' te 's-Gravenhage was begonnen. Louwes en Dien Hoetink die, zoals we zagen beiden ook aan dit overleg gingen deelnemen, werden op deze wijze gevoed vanuit de basis van het landbouwbedrijfsleven en konden daar hun voordeel mee doen, zowel voor wat betreft de regelgeving gedurende de bezetting als ook met het oog op de regelgeving voor de ordening in de landbouw na de oorlog (anticipatie).

Trienekens legt de eer voor het ontwerp van de staatsrechtelijke constructie van de hele organisatie van de voedselvoorziening inclusief alle bedrijfsschappen bij Dien Hoetink. Hij beschrijft haar als de vertrouweling van Louwes die de contacten met vertegenwoordigers van de voormalige landbouworganisaties en met de illegaliteit onderhield. Zij had zich volgens Trienekens in de verhouding met de Duitsers op het RbVVO een 'uiterst merkwaaardige rol' toebedacht: 'Op de gang stond zij na moeizaam verlopen besprekingen horzelachtig de Duitse autoriteiten te woord: hoe zij het wel waagden *dem armen Herm Louwes* het leven zo moeilijk te maken'.¹⁹⁸

¹⁹⁵ Verloren van Themaat, *Wet op de bedrijfsorganisatie*, 30.

¹⁹⁶ Van Kan, *Inleiding tot de rechtswetenschap*, 117.

¹⁹⁷ Verloren van Themaat, *Wet op de bedrijfsorganisatie*, 30.

¹⁹⁸ Trienekens, *Voedsel en honger in oorlogstijd*, 97-98.

Ook het *Nederlandsch Juristenblad* legt de eer volledig bij Dien Hoetink. 'Ir. S.L. Louwes mocht zich gelukkig achten in mejuffrouw Hoetink een vaardigen ambtenaar te vinden, opgegroeid in de landbouwwordeningssfeer. Haar droeg hij dan ook de taak van de nieuwe organisatie op. Zij heeft zich hiervan op bewonderens-waardige wijze gekwetend door een oplossing te zoeken, die niet voorbijging aan de Nederlandsche staatkundige tradities en welke ondanks de noodzakelijk geworden sterke centralisatie, ruimte liet voor de Nederlandsche begrippen van autonomie en zelfbestuur. Het was de eerste in de praktijk doorgevoerde toepassing van de artikelen 152 en 153 der Grondwet. Den Duitschen bezetter, die zijn goedkeuring had te geven aan het ontwerp en dat deed, ontging de consequentie van dit enten op de Grondwet met zijn verstrekkende gevolgen van eigen zeggenschap voor de Bedrijfschappen en hun formeel zelfstandige positie'.¹⁹⁹

Louwes zelf heeft Dien Hoetink omschreven als 'de Ziel van de organisatie van het bedrijfsleven op het gebied der Voedselvoorziening'.²⁰⁰ Dat zij 'de ziel' van de ordening van de voedselvoorziening was bleek bijvoorbeeld overduidelijk in haar (vrij felle) repliek in het *Nederlandsch Juristenblad*²⁰¹, begin 1944, naar aanleiding van enige kritische artikelen in dit blad van de hand van mr.ir. A.W. Quint over de 'reikwijdte' van de verordenende bevoegdheid der bedrijfsorganisaties.²⁰²

Quint behandelde in zijn artikelen de verordenende bevoegdheid van de 'beide oorlogskinderen', dus zowel die van de bedrijfsorganisaties voor de voedselvoorziening als ook die van de 'organisaties Woltersom'. Dit over één kam scheren van beide regelingen was mogelijk op zich een gevoelig punt voor Dien Hoetink, ook al lag de eindverantwoordelijkheid voor beide regelingen, om het nog ingewikkelder te maken, in één hand. Hirschfeld was namelijk enerzijds als secretaris-generaal van Handel, Nijverheid en Scheepvaart verantwoordelijk voor de 'organisaties Woltersom' en anderzijds als secretaris-generaal voor Landbouw en Visserij was hij verantwoordelijk voor de bedrijfsorganisaties voor de voedselvoorziening.

Quint wijst er in zijn verhandelingen op dat reeds verschillende auteurs de degens hebben gekruist met betrekking tot de werkingssfeer van de verordeningen van de bedrijfsorganisaties en dat deze auteurs verschillen in de ruimte van die werkingssfeer zien. Met name stond de vraag centraal of de verordeningen van de bedrijfsorganisaties alleen de bij de totstandkoming van die

¹⁹⁹ 'Necrologie mej. mr. E.W. Hoetink', *Nederlandsch Juristenblad*, 22 juni 1946, 406.

²⁰⁰ 'Necrologie mej. mr. E.W. Hoetink', *Nederlandsch Juristenblad*, 22 juni 1946, 405.

²⁰¹ Hoetink, (E.W.), 'Nogmaals: de verordenende bevoegdheid der bedrijfsorganisaties', *Nederlandsch Juristenblad*, 5 februari 1944, 38-39.

²⁰² Quint, 'Nogmaals: de verordenende bevoegdheid der bedrijfsorganisaties I', *Nederlandsch Juristenblad*, 8 januari 1944, 1-4 en Quint, 'Nogmaals: de verordenende bevoegdheid der bedrijfsorganisaties II', *Nederlandsch Juristenblad*, 15 januari 1944, 9-12.

verordeningen betrokken partijen bond, dan wel dat er sprake moest zijn van een zeer ruime opvatting der verordenende bevoegdheid en wel in die zin, dat iedere staatsburger aan de verordeningen der bedrijfsorganisaties onderworpen is.

Om tot een antwoord op deze vraag te komen benadrukt Quint dat er op de artikelen 152-154 van de Grondwet van 1938 waarop de verordenende bevoegdheid gebaseerd zou zijn, al sinds de grondwetswijziging van 1922 werd geanticipeerd door artikel 194: *De wet kan aan andere dan in de Grondwet genoemde lichamen verordenende bevoegdheid geven.*²⁰³ Dit artikel was overigens opgenomen in het negende hoofdstuk van de Grondwet van 1922 'Van den Waterstaat en van bijzondere lichamen met verordenende bevoegdheid' dat voornamelijk handelt over waterschappen, veenschappen en veenpolders. De Staatscommissie-1936 (inzake de grondwetswijziging 1938) constateerde dan ook volgens Quint dat het bestaande artikel 194 voor een publiekrechtelijke bedrijfsorganisatie reeds voldoende ruimte bood. De staatscommissie kwam echter ook tot de overtuiging dat artikel 194 te onvolledig was voor de ordening van een zoo groot maatschappelijk belang.

Quint ging er dan ook vanuit dat de nieuwe artikelen 152-154 van de Grondwet van 1938 dienden te worden beschouwd als 'een opschrift van een nog niet geschreven hoofdstuk'. Aan deze zienswijze werd in 1941 radicaal een eind gemaakt. In de eerste plaats werd bij het Organisatiebesluit Voedselvoorziening bepaald dat ten behoeve van de organisatie van de voedselvoorziening lichamen met verordenende bevoegdheid in de zin van artikel 152 en volgende van de Grondwet worden ingesteld en in de tweede plaats werd bij het zogenaamde 'Basisbesluit' bepaald dat de 'organisaties Woltersom' lichamen met verordenende bevoegdheid zijn overeenkomstig artikel 152 en volgende van de Grondwet.

Voor Quint betekenden deze twee separate besluiten niet minder dan een revolutie in de wereld der publiekrechtelijke bedrijfsorganisatie. Was het vraagstuk van de verordenende bevoegdheid van publiekrechtelijke lichamen tot 1940 vrijwel geheel academisch gebleven, in 1941 veranderde dit als bij toverslag. 'Alle hoofdbedrijfschappen, bedrijfschappen, vakorganisaties, bedrijfspgroepen en onderbedrijfspgroepen der verticale organisatie (de voedselvoorziening) en alle hoofdgroepen, bedrijfspgroepen, vakgroepen en ondervakgroepen (organisaties Woltersom) en alle Kamers van Koophandel zijn thans gepromoveerd tot openbare lichamen ex artikel 152 van de Grondwet. Hun aantal bedraagt ongeveer 1000; de meesten dezer organisaties hebben tevens bij nadere besluiten van den Secretaris-Generaal van Landbouw en

²⁰³ Van Hasselt, *Nederlandse Staatsregelingen en Grondwetten*, 412. Artikel 194 van de Grondwet 1922 komt ongewijzigd terug als artikel 155 van de Grondwet 1938. Zie: Van Hasselt, *Nederlandsche Staatsregelingen en Grondwetten*, 451.

Visscherij resp. Handel, Nijverheid en Scheepvaart verordenende bevoegdheid gekregen. Of een dergelijke hypertrophie van openbare lichamen in de bedoeling van den grondwetgever heeft gelegen, laten wij (aldus Quint) in het midden. Te constateeren valt slechts, dat ons land thans overdekt is met een net van economische corporaties, die voor het overwegende deel door straffen te handhaven verordeningen kunnen uitvaardigen, waarbij het gevaar van een *chaos of authorities* niet denkbeeldig is'.²⁰⁴

Tenslotte richt Quint zijn pijlen op de 'quaestie' van de verordenende bevoegdheden bij de verticale bedrijfsorganisaties voor de voedselvoorziening. De Hoge Raad had weliswaar uitgemaakt dat verordeningen ook niet-bedrijfsgenoten konden binden, maar Quint waagde het, *salva omnia reverentia*,²⁰⁵ met ons hoogste rechtscollege van zienswijze te verschillen. 'De sterkste pijler waarop het arrest steunt schijnt de ruime bevoegdheidsomschrijving van art. 7 Organisatiebesluit Voedselvoorziening te zijn. Er wordt daar inderdaad gesproken van verordeningen, welke zij (de organisaties) voor het belang van het gebied der voedselvoorziening, waarvoor zij is ingesteld, noodig oordeelen. Naar dezen tekst zou dus inderdaad een ruime begrenzing verdedigd kunnen worden; daar pleit echter tegen dat men het kader van het bedrijfsleven, waarvoor toch de Grondwetsartikelen 152 t/m 154 gedacht zijn, komt te overschrijden. Nemen wij verder den Duitschen tekst ernaast, dan wordt gesproken van *Ernährungswirtschaft*. En het is toch wel zeer twijfelachtig of daaronder ook particulieren kunnen worden gebracht'.²⁰⁶

Samenvattend vraagt Quint zich af of het niet meer in de lijn der gedachten van 'soevereiniteit in eigen kring' en van het 'subsidiariteitsbeginsel' ligt dat groepen van belanghebbenden in hun kring zoveel mogelijk zelf regelen, dan wel aanvullend regelen wat in grote lijn reeds door de centrale overheid is vastgesteld, maar dat de niet tot een zodanige kring behorenden alleen door de Staat, Provincie of Gemeente kunnen worden gebonden. Quint maakt daarbij nog een uitzondering voor de Waterschappen die in 1848 hun publiekrechtelijke status in de Grondwet (terug-) kregen op initiatief van Thorbecke. Naar de mening van Quint kan men op het terrein van de Waterstaat wel stellen dat 'in het algemeen de belangen van de eigenaren van bedreigde gronden met het algemeen belang zullen samenvallen'.

Dien Hoetink is het volstrekt oneens met deze opvattingen van Quint en zij klimt dan ook onmiddellijk in de pen om in het eerstvolgende nummer van het Nederlandsch Juristenblad (met een scherpe pen) een tegengestelde juridische interpretatie met betrekking tot de omvang van de rechtskracht van

²⁰⁴ Quint, 'Nogmaals: de verordenende bevoegdheid der bedrijfsorganisaties II', *Nederlandsch Juristenblad*, 15 januari 1944, 9-10.

²⁰⁵ met alle eerbied.

²⁰⁶ Quint, 'Nogmaals: de verordenende bevoegdheid der bedrijfsorganisaties II', *Nederlandsch Juristenblad*, 15 januari 1944, 10-11.

de verordenende bevoegdheid van publiekrechtelijke bedrijfsorganisaties voor de voedselvoorziening te poneren:

‘De Heer Quint ontwikkelt het standpunt dat de verordenende bevoegdheid der bedrijfsorganisaties zich niet verder uitstrekt dan tot de ondernemers, die tot haar behooren. Hij baseert dit standpunt grootendeels op het bij de grondwetsherziening van 1922 in de Grondwet opgenomen artikel 194, zoomede aan de daaraan gegeven concrete toepassing n.l. de Bedrijfsradenwet van 1933, welke uitdrukkelijk in art. 19 bepaalt, dat een verordening van een bedrijfsraad slechts bedrijfsgenooten kan binden. Het wil mij (Dien Hoetink) voorkomen, dat voor de publiekrechtelijke bedrijfsorganisatie op economisch gebied de beschouwing van deze punten slechts geringe beteekenis heeft. Immers men heeft zich bij de grondwetsherziening in 1922 uiteraard met economische ordening en de bevoegdheden van de daarvoor noodige organen in het geheel niet beziggehouden²⁰⁷ en evenmin is dit het geval geweest toen men in de Bedrijfsradenwet de artikelen 16 en volgende omtrent de verordenende taak van de bedrijfsraden opnam. De Heer Quint verliest uit het oog, dat naast de ontwikkeling op het gebied der sociale wetgeving het terrein der economische wetgeving – veelal als ‘crisisrecht’ betiteld – een geheel eigen ontwikkeling in de richting van de publiekrechtelijke bedrijfsorganisatie te zien geeft. Deze ontwikkeling loopt van 1931, toen de eerste organisaties van bedrijfsgenooten ter uitvoering van de Tarwewet 1931 in het leven werden geroepen via het Voorontwerp Landbouwordeningswet 1937 en het Ontwerp Landbouw-Bedrijfsregelingenwet tot de instelling in 1941 en volgende jaren van de hoofdbedrijfschappen en bedrijfsschappen voor de voedselvoorziening als openbare lichamen op grond van het Organisatiebesluit Voedselvoorziening 1941’.²⁰⁸

Dien Hoetink zegt hier dus met andere woorden dat de ontwikkeling naar verordenende bevoegdheden bij de bedrijfsorganisaties voor de voedselvoorziening niet is voortgekomen uit de ‘bestaande’ wet- en regelgeving, maar uit de realiteit van concrete maatschappelijke ontwikkelingen en de daaruit voortvloeiende specifiek op de landbouw gerichte wet- en regelgeving. Zij legt dan vervolgens nog eens nadrukkelijk uit dat het streven van de Regering er vanaf 1935 voortdurend op gericht is geweest het bedrijfsleven daadwerkelijk bij de totstandkoming en uitvoering van de landbouwordeningsmaatregelen in te schakelen, zij het dan nog niet op publiekrechtelijke grondslag, omdat de inzichten daarvoor nog niet voldoende rijp waren. Dat

²⁰⁷ In de literatuur vinden wij dit terug bij Kranenburg die hierover zegt: ‘De betekenis der bepaling (grondwet 1922, artikel 194) is dus tenslotte deze, dat zij eventuele beletselen tegen een ontwikkeling van ons constitutioneel recht in de richting van decentralisatie van wetgeving uit den weg ruimt’. Kranenburg, *Nederlandsch Staatsrecht*, deel II, 372.

²⁰⁸ Hoetink, (E.W.), ‘Nogmaals: de verordenende bevoegdheid der bedrijfsorganisaties’, *Nederlandsch Juristenblad*, 5 februari 1944, 38.

de Regering zulks echter wel beoogde blijkt naar de mening van Dien Hoetink onder andere uit de memorie van toelichting op het ontwerp Landbouw-Bedrijfsregelingenwet, waarin de Regering stelt dat indien de ontwikkelingen gunstig zijn deze er op de duur toe kunnen leiden dat op de grondslag van artikel 152 der Grondwet voor het bedrijfsleven in de landbouw lichamen in het leven worden geroepen, die met verordenende bevoegdheid zouden kunnen worden bekleed.

‘Deze in de z.g. crisisjaren steeds sterker geworden tendens om vooral ook op het gebied der economische ordening te komen tot daadwerkelijke decentralisatie van wetgevende en uitvoerende arbeid heeft bij de grondwetsherziening 1938 een belangrijke factor uitgemaakt en naar mijn meening moet men daarom, om te zien welke betekenis het Vijfde Hoofdstuk der Grondwet voor de economische ordening bezit, de bedoeling der Regeering bij deze Grondwetsherziening nagaan. Indien men zulks doet, dan leidt dit tot andere conclusies dan waartoe de Heer Quint komt’.

Wat was de betekenis van het vijfde hoofdstuk (handelend over openbare lichamen voor beroep en bedrijf) van de Grondwet van 1938 voor de economische ordening? Dien Hoetink komt aan de hand van de Memorie van Antwoord aan de Tweede Kamer tot de volgende conclusies:

- A. wat betreft de opbouw van de publiekrechtelijke bedrijfsorganisatie laat de Grondwet aan den lateren wetgever vrijwel volledige vrijheid. Dit houdt volgens haar in dat aan de bedoeling van de latere wetgever – onder andere af te leiden uit de positief-rechtelijke inhoud van de door deze uitgevaardigde bepalingen ten aanzien van de aard en bevoegdheid der gecreëerde organisaties – overwegende betekenis moet worden toegekend.
- B. wat betreft de taak en de opzet van de nieuwe organen beschouwt de Grondwet deze als zijnde in aansluiting aan de taak van de bestaande openbare lichamen met verordenende bevoegdheid (provincies, gemeenten, waterschappen, veenschappen en veenpolders).

ad A: het Organisatiebesluit Voedselvoorziening 1941 en de daarop gebaseerde besluiten van de secretaris-generaal van het departement van Landbouw en Visserij tot instelling van de hoofdbedrijfschappen en bedrijfschappen en het verlenen van verordenende bevoegdheid aan deze (hoofd-) bedrijfschappen, verlenen deze verordenende bevoegdheid derhalve volgens Dien Hoetink: *zonder dat daaraan eenige beperking is toegevoegd ten aanzien van degenen, tot wie de verordeningen zich uitstrekken*. Had de (grond-) wetgever beperking wenselijk geacht dan had deze beperking volgens Dien Hoetink *expressis verbis*²⁰⁹ in de (grond-) wetstekst moeten worden opgenomen.

²⁰⁹ met zoveel woorden.

ad B: de beroeps- en bedrijfsorganisaties dienen naar de mening van Dien Hoetink dan ook niet uitsluitend te worden gezien als organisaties in het belang van de bij de beroeps- en bedrijfsorganisaties aangesloten werkgevers en werknemers, maar als lichamen welke ten doel hebben de verschillende productietakken als ‘maatschappelijke factoren van organischen aard’ (Thorbecke!) enerzijds naar binnen te regelen en anderzijds te doen beantwoorden aan het openbaar, of wil men liever, algemeen belang.²¹⁰

Een beetje venijnig besluit Dien haar artikel in het *Nederlandsch Juristenblad* met: ‘naar ik hoop heb ik met het bovenstaande – zij het zeer in het kort – aangetoond, dat de uit de artikelen van den Heer Quint naar voren getreden onzekerheid omtrent de taak en bevoegdheden van de hoofdbedrijfschappen en bedrijfsschappen der voedselvoorziening en wel in het bijzonder omtrent hunne verordenende taak, allen grond mist’.

Wie aan de regelgeving met betrekking tot de ordening van de voedselvoorziening komt, komt aan mij, Dien Hoetink, klinkt er in de ondertoon door. En dat was ook terecht. Enerzijds was deze regelgeving, zeker voor de ‘juridische vertaling’ toch vooral haar geesteskind en anderzijds: wat moest RbVVO met regelgeving die alleen bedrijfsgenoten bond? Overigens had Dien al in april 1942 in een artikel in *Economisch-Statistische Berichten* verklaard dat het Organisatiebesluit Voedselvoorziening 1941 de eerste wettelijke maatregel was waarbij doelbewust aansluiting gezocht is bij het vijfde hoofdstuk der Grondwet ‘Van openbare lichamen voor beroep en bedrijf’.²¹¹ ‘Deze aansluiting kan, ook al konden onder de huidige tijdsomstandigheden de in de artikelen 152/154 voorgeschreven uitvoeringsmaatregelen niet in den vorm eener wet tot stand komen, verantwoord worden geacht, omdat de historische ontwikkeling, welke de wijze van totstandkoming en uitvoering van de regelingen op het gebied van den landbouw de laatste jaren had ondergaan, een publiekrechtelijke bedrijfsorganisatie op dit terrein wettigde’. Tevens legde Dien uit dat het Organisatiebesluit Voedselvoorziening 1941 niet alleen ingegeven is door de ‘eischen des tijds’, doch dat de grondslagen daarvan reeds enige jaren te voren in onze Grondwet waren neergelegd. Door de problematiek van de bezetting omvatten de publiekrechtelijke lichamen alleen de ondernemers, niet de werknemers. Derhalve waren het geen bedrijfscorporaties. De publiekrechtelijke lichamen moesten overigens wel de gang van het product van de producent tot de consument overzien en aldus, volgens Dien, een doeltreffende voedselvoorziening op hun gebied waarborgen. Dit alles onder het Toezicht der overheid, die zichzelf als doel

²¹⁰ Hoetink, (E.W.), ‘Nogmaals: de verordenende bevoegdheid der bedrijfsorganisaties’, *Nederlandsch Juristenblad*, 5 februari 1944, 38-39.

²¹¹ Hoetink, E.W., *ESB*, 1942 No 1368, 159.

had gesteld: de zelfwerkzaamheid van het bedrijfsleven te bevorderen onder gelijktijdig terugtreden van de overheid.²¹²

Al in 1925 had Van Kan²¹³ gewezen op twee belangrijke eisen van het rechtsleven. Enerzijds de zekerheid, anderzijds de beweeglijkheid. ‘De drang des tijds moet beslissen, welk van beide overweegt en welke concessies aan één van beide kunnen worden gedaan. Het lijdt wel geen twijfel, dat onze eeuw zeer sterke behoefte heeft aan rechtslenigheid, zóózeer, dat daarvoor offers van de zekerheid mogen worden geveerd. Het is de taak van eene verstandige rechtspolitiek, de twee eischen in evenwicht te houden’.²¹⁴ Ook al wist Van Kan op het ogenblik dat hij dit schreef nog niet dat er op termijn sprake zou zijn van een stuk rechtsontwikkeling op Nederlands territorium geschreven door Nederlandse ambtenaren onder Duitse bezetting. De door hem genoemde behoefte aan rechtslenigheid was niet alleen een juiste typering, maar gaf blijk van een vooruitziende blik. Deze rechtslenigheid eiste overigens niet van Dien Hoetink dat zij rechtsregels formuleerde die door de aan deze rechtsregels gebonden partijen slechts ‘in spagaat’ konden worden uitgevoerd of nagekomen. Nee, zij moest slechts rechtsregels schrijven die door de betrokkenen aanvaard zouden worden. Van Kan’s laatste regels van zijn hierboven aangehaalde boek geven aan waaraan zulke rechtsregels moeten voldoen: ‘Naast de overtuiging der rechtsgenooten, dat het voorschrift dwingend gelden moet omdat het goed is, speelt eene rol de overtuiging der rechtsgenooten, dat het voorschrift gelden moet omdat het nuttig en voordelig is. Het nuttige en voordelige behoeft daarom niet slecht te zijn’.²¹⁵

De artikelen die Dien Hoetink in de oorlogsjaren in het blad *Economisch-Statistische Berichten* publiceerde dragen allemaal in de titel de *verticale* organisatie van de voedselvoorziening. Nu lag hierin dan ook het meest overtuigende verschil met de ‘organisaties Woltersom’ die *horizontaal* gestructureerd waren.

Bij een horizontale indeling worden groepen gevormd die bestaan uit bedrijven die een gelijke functie ten aanzien van verschillende producten hebben – een indeling naar functie in het bedrijfsleven – , bij de verticale indeling worden alle geledingen die bij een bepaalde groep producten betrokken zijn in één orgaan ondergebracht – een indeling derhalve naar product.²¹⁶

²¹² Hoetink, E.W., *ESB*, 1942 No 1368, 160.

²¹³ Prof. mr. J. van Kan was destijds hoogleraar te Batavia en deze zou eind 1929 worden opgevolgd door prof. mr. Henk Hoetink.

²¹⁴ Van Kan, *Inleiding tot de rechtswetenschap*, 208-209.

²¹⁵ Van Kan, *Inleiding tot de rechtswetenschap*, 245.

²¹⁶ Barnouw en Stellinga ‘Ondernemers en ordening in bezet Nederland: de organisatie-Woltersom’, *Cahiers voor de politieke en sociale wetenschappen*, jaargang 1, no. 4, mei 1978, 31.

Echter, dit verschil werd gecompliceerd door het feit dat één van de belangrijkste grondslagen van de verticale bedrijfsorganisatie voor de voedselvoorziening gebaseerd is op de inschakeling van de horizontale bedrijfsorganisaties in de arbeid van de bedrijven door deze een deel van de taken ter uitvoering over te dragen of ter regeling over te laten.²¹⁷ Met andere woorden: de horizontale organisatie is ondergeschikt aan de verticale organisatie. De Jongh spreekt zelfs over ‘de volkomen nederlaag der horizontale groepen’.²¹⁸ Dit vond hij te meer daar de ‘horizontale’ bedrijven wanneer zij optreden als onderdeel van de (verticale) voedselvoorzieningsorganisatie hun verordenende bevoegdheid kregen toegekend op grond van het Organisatiebesluit Voedselvoorziening, ondanks het feit dat zij, als onderdeel van het organisatiegebouw-Woltersom, reeds een verordenende bevoegdheid bezaten op grond van het zogenaamde Basisbesluit. Hierdoor hield RbVVO een duidelijke greep op de ingeschakelde horizontale organisaties.

Dit juridische ‘staketsel’²¹⁹ dat op één of andere manier door Louwes en Dien Hoetink moet zijn verzonnen, weerhield De Jongh er niet van om ten aanzien van de ordening van de voedselvoorziening een mild oordeel te houden vergeleken met zijn oordeel over de organisaties Woltersom. Hij hield vier punten van kritiek:²²⁰

1. de bedrijven waren bestuurlijk te eenzijdig samengesteld om aan deze een duidelijk zelfbestuur over te kunnen laten. De invloed van de overheid was hierdoor te gering.
2. ook bij de voedselvoorzieningsorganisatie had een volstreekte splitsing van economische en sociale bemoeiingen plaats gevonden.
3. de verticale opbouw was gepaard gegaan met een te sterke decentralisatie.
4. hoewel er op zich bij de voedselvoorzieningsorganisatie geen sprake was van het zogenaamde ‘leidersbeginsel’, verschaftte de bestuursamenstelling geen garantie voor een redelijke invloed van de bedrijfsgenoten.

Volgens De Jongh was de kritiek op het praktisch functioneren van de voedselvoorzieningsorganisatie in het algemeen minder dan die welke moest worden uitgeoefend op de organisaties Woltersom. Dat verklaart volgens hem ook waarom de voedselvoorzienings-organisaties vrijwel ongewijzigd – afgezien natuurlijk van de zuivering van besturen en personeel – na de bevrijding zijn gehandhaafd.²²¹

Uiteraard diende er een democratisering van de organisaties plaats te vinden. De drie centrale landbouworganisaties en de drie landarbeidersbonden

²¹⁷ Hoetink, E.W., *ESB*, 1944 No 1471, 442.

²¹⁸ De Jongh, *De organen der sociaal-economische ordening*, 58.

²¹⁹ staketsel: rij palen, dwars door een water ingeslagen, om de vijand het gebruik van dat water te beletten.

²²⁰ De Jongh, *De organen der sociaal-economische ordening*, 64.

²²¹ De Jongh, *De organen der sociaal-economische ordening*, 64.

zouden de ‘Stichting van den Landbouw’ oprichten met de bedoeling een voorbereiding te vormen voor een publiekrechtelijke landbouworganisatie. Maar, er lag vanuit de bezettingsjaren een duidelijke basis waarop kon worden verdergewerkt. Het juridische bouwwerk daarvan was toch vooral de verdienste van Dien Hoetink.

4.5.3 RbVVO en de *Arbeitseinsatz*

Door hun tewerkstelling bij RbVVO waren vele oud-bestuursleden van de landarbeidersbonden vrijgesteld van de *Arbeitseinsatz*. Dit gaf echter geen absolute garantie. Hetzelfde gold natuurlijk voor al het personeel in dienst van RbVVO en dat ging uiteindelijk om zeer veel mensen. Reeds voor de oorlog waren er bij de landbouwcrisisdiensten ongeveer 5300 medewerk(st)ers in dienst. Gedurende de oorlogstijd was er een sterke uitbreiding van het personeel noodzakelijk, omdat de administratieve maatregelen veel omvangrijker en ingewikkelder werden en het aantal controle-ambtenaren naar evenredigheid steeg. Hoe groot het totaal aantal van het bij de maatregelen betrokken personeel, direct of indirect, tijdens de laatste periode van de oorlog was, is moeilijk te zeggen. ‘Men moet het schatten op 20.000’, schreef Louwes hier zelf over.²²² Dit aantal was nog exclusief het personeel dat bij de ‘centrale keukens’ werkzaam was en dat op enkele duizenden werd geschat. Alleen al in Rotterdam werden er door de centrale keukens enige tijd 200.000 porties per dag gedistribueerd.²²³

Verder werd de organisatie van RbVVO naast het College voor de Voedselvoorziening (een adviesorgaan) gevormd door de hoofdbedrijfschappen, bedrijfsschappen, vakorganisaties, bedrijfsgroepen, onderbedrijfsgroepen, vakgroepen en ondervakgroepen. Louwes had als directeur-generaal voor de Voedselvoorziening vanzelfsprekend een eigen Bureau. Dit was opgesplitst in 16 afdelingen zoals de afdeling Prijzen, Buitenland, Voedingsvraagstukken, Vervoer, Grondstoffen, enz. Opvallend daarbij was dat het accent niet meer zoals bij de Landbouwcrisis-organisatie lag op producten zoals granen, zuivel, enz. , maar op taken van overkoepelende aard.²²⁴ En natuurlijk de afdeling Algemene Zaken onder leiding van Dien Hoetink. Verder was er sprake van een landelijke vertakking met per provincie een Provinciaal Voedselcommissaris (PVC) met zijn bureau en uitvoerende diensten en op stedelijk niveau een Plaatselijk Bureauhouder (PBH), 600 in totaal. We moeten ons bij zo’n grote organisatie goed voor ogen houden dat het werk van RbVVO, zoals we dat nu zeggen, de hele ‘keten’ betrof. Van zaaizaad tot de maaltijd uit de gaarkeuken.

²²² Louwes, ‘De voedselvoorziening’, 634.

²²³ Louwes, ‘De voedselvoorziening’, 638-639.

²²⁴ Trienekens, *Tussen ons volk en de honger*, 112 en 116.

Al die duizenden mensen hadden via RbVVO werk en een inkomen. Er viel evenwel ook voor Louwes en zijn RbVVO niet aan te ontkomen dat er met zekere regelmaat bij toeleverende bedrijven en her en der in de voedselvoorzienings-keten medewerkers werden aangewezen of gevorderd voor de *Arbeitseinsatz*. In de dossiers van RbVVO troffen we diverse stukken aan van bedrijven die de leiding van RbVVO vroegen om stappen bij de desbetreffende (Duitse) autoriteiten te ondernemen ten einde deze te overtuigen van de onmisbaarheid van de gevorderde arbeiders. Deze onmisbaarheid was de ene keer de blote waarheid, de andere keer was het puur een middel om mensen uit de *Arbeitseinsatz* te houden zonder dat het nodig was om onder te duiken met alle daaraan verbonden problemen zoals bijvoorbeeld de voedsel-distributie. Ook voor onderduikers kon immers slechts voedsel verkregen worden tegen inlevering van distributiebonnen.

Zo schrijft de N.V. Nederlandsche Gist- en Spiritusfabriek in november 1942 aan RbVVO, naar aanleiding van een hernieuwde actie van het Arbeidsbureau in Delft om personeel van de fabriek voor tewerkstelling in Duitsland te vorderen, dat de instandhouding van de productie van gist, spiritus, vitamine-c, butanol en aceton door de nieuwe vordering van personeel in gevaar komt.²²⁵ ‘In het bijzonder mogen wij U echter opmerkzaam maken, dat onze Onderneming reeds eenmaal aan een belangrijke afrooming van personeel onderhevig is geweest en wel op een oogenblik, dat naar onze meening deze afrooming niet had behooren te geschieden. In Mei 1942, toen voor de eerste maal de *Sauckel-Aktion*²²⁶ op groote schaal gevoerd werd, is onze Onderneming daarin betrokken, niettegenstaande het toentertijd niet in de bedoeling heeft gelegen de voedingsmiddelenindustrie daarin mede te betrekken. Spoedig daarna is dan ook op grond van de bemoeienis van Uw Bureau de actie in deze bedrijven gestaakt. Inmiddels waren bij ons reeds niet minder dan 65 arbeiders aangewezen, waarvan er ten slotte 50 naar Duitsland vertrokken’. De directie van de N.V. Nederlandsche Gist- en Spiritusfabriek vraagt de krachtige medewerking van RbVVO om te bereiken dat ditmaal wordt afgezien van verdere aanwijzing van personeel voor tewerkstelling in Duitsland.

Maar er zijn ook brieven van meer rechtstreeks tot de RbVVO-organisatie behorende instellingen. Zo schrijft het Hoofdbedrijfschap voor Akkerbouwproducten in november 1942 namens het Bedrijfschap voor Griend en Riet dat zij regelmatig worden benaderd door personen die hen mededelen

²²⁵ Archieven betreffende de voedselvoorziening 1939-1945, inv.nr. 158, doos 48.

²²⁶ Fritz Sauckel was de NSDAP-Gauleiter van Thüringen die in maart 1942 door Hitler werd benoemd tot *Generalbevollmächtigter für den Arbeitseinsatz*. Sauckel zette zijn volle energie, gezien het verbod van Hitler om Duitse vrouwen en meisjes op te roepen, van meet af aan in om manlijke buitenlandse arbeidskrachten naar Duitsland te voeren. De Jong, *Het koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog*, deel 5, 665-667.

dat personeel dat griend en riet voor hen moet hakken en snijden, verplicht wordt om in Duitsland te gaan werken. ‘De Deutsche instanties hebben zeer veel belang bij een regelmatige voortgang van de oogst, daar zij een zeer groot percentage van het griendhout, de teen en het riet alsmede van de daaruit vervaardigde producten opeischen’.²²⁷ Kennelijk is men er nog niet voldoende van doordrongen, zo stelt men, dat er vrijwel geen vervangende arbeidskrachten meer voorradig zijn en het werk zal stilvallen. ‘Daarom verzoeken wij U deze aangelegenheid nogmaals principiëel met de Deutsche instanties op te nemen’.

Bij RbVVO deed men zijn uiterste best in de richting van de Duitse bezetter om zoveel mogelijk personeel uit handen van Sauckel en zijn *Arbeitseinsatz* te houden. De mogelijkheden waren echter beperkt. Sauckel legde zijn verantwoordelijkheid, als ‘moderne slavenhaler’, in de bezette gebieden bij de hoogste vertegenwoordiger van de Nazipartij ter plaatse neer. In ons land was dat *Generalkommissar* F. Schmidt²²⁸ en deze kreeg zijn aanwijzingen met betrekking tot aantallen te leveren arbeiders van Sauckel *cum suis*.

Louwes besprak de problematiek van de *Arbeitseinsatz* met betrekking tot het personeel van RbVVO met Von der Wense, het hoofd van de *Hauptabteilung Ernährung und Landwirtschaft*. Deze laatste heeft zeker het nodige ten positieve bewerkstelligd maar er viel slechts zeer ten dele aan de *Arbeitseinsatz* te ontkomen.

Op 15 juni 1944 schrijft de burgemeester van 's-Gravenhage (dit is de op 1 juli 1942 aangetreden NSB-burgemeester prof.mr.dr. H. Westra) aan RbVVO dat het zijn aandacht heeft getrokken dat de ambtenaren bij de onder RbVVO ressorterende diensten voor de voedselvoorziening geen gevolg geven aan de hun gezonden oproep ‘tot het verrichten van tijdelijken arbeid voor den Weermachtsbevelhebber in Nederland’. De burgemeester verwondert zich eens te meer daar hem ‘van Deutsche zijde de uitdrukkelijke opdracht is gegeven, ambtenaren, administratief bij de voedselvoorziening betrokken, geen vrijstelling van tewerkstelling meer te verlenen’.²²⁹

Louwes antwoordde de burgemeester op 21 juni 1944. Gezien het feit dat het concept van deze brief is voorzien van de paraaf van Dien Hoetink mag worden aangenomen dat dit antwoord door haar is opgesteld. Het antwoord begint onder meer als volgt: ‘Het geen gevolg geven aan de oproep tot tijdelijke tewerkstelling voor de Deutsche overheid hoeft geen verwondering te wekken, wanneer U in aanmerking neemt, dat het niet gevolg geven aan den oproep geschiedde ingevolge een door den Secretaris-Generaal, Dr. Hirschfeld, met U gemaakte afspraak’.²³⁰ Volgens deze afspraak hadden amb-

²²⁷ Archieven betreffende de voedselvoorziening 1939-1945, inv.nr 158, doos 48.

²²⁸ De Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de tweede wereldoorlog*, deel 4, 41 en deel 5, 666.

²²⁹ Archieven betreffende de voedselvoorziening 1939-1945, inv.nr.397, doos 87, brief van 15 juni 1944.

²³⁰ Archieven betreffende de voedselvoorziening 1939-1945, inv.nr. 397, doos 87, brief van 21 juni 1944.

tenaren hun oproep slechts te voorzien van de mededeling dat zij in dienst waren van het departement of een daaronder ressorterende instelling en moesten zij de oproep inleveren bij het departement dat dan vervolgens de oproep zou retourneren aan de Gemeente. RbVVO volgde deze lijn dan ook tot 15 juni 1944 de dag waarop de brief van de burgemeester kwam.

De brief gaat vervolgens verder: ‘Na 15 Juni zijn door mijn dienst geen oproepingen meer naar U doorgezonden. Zij zijn aan de betrokkenen teruggegeven met de mededeeling, dat geen vrijstelling meer kan worden verkregen. Deze toestand kan evenwel niet voortduren, omdat de dienst van de Voedselvoorziening daardoor te zeer zou worden ontwricht. Ik juich het dan ook toe, dat U in beginsel bereid bent in sommige gevallen vrijstelling te verleenen. De door U voorgestelde procedure kan daarbij evenwel niet gevolgd worden, omdat het instituut van van Deutsche zijde aangestelde vertrouwensambtenaren bij het Rijksbureau V.V.O. en de daaronder ressorterende instellingen onbekend is.

Ik stelde mij in verbinding met de *Hauptabteilung Ernährung und Landwirtschaft* van het Rijkscommissariaat. De Heer Von der Wense, de leider van deze *Hauptabteilung*, die blijkens zijn U hierbij in afschrift aangeboden schrijven,²³¹ van oordeel is, dat het van groot belang is, de diensten van de Voedselvoorziening zooveel mogelijk te sparen, zegde mij toe, de gevallen, waarin naar de meening van de leiding der verschillende instellingen vrijstellingen van tewerkstelling voor den goeden gang van zaken noodzakelijk is, te zullen beoordeelen en bij accoord-bevinding van een aantekening te zullen voorzien’.

Al in juni 1942 was er onder de verantwoordelijkheid van de secretaris-generaal van het departement van Landbouw en Visserij (Hirschfeld) een lijst opgesteld met 563 namen van medewerkers voor wie via het departement van Algemene Zaken om vrijstelling van ‘arbeidsdienstplicht’ werd verzocht. Van dit verzoek werd op het ministerie van Algemene Zaken met verwondering kennis genomen. Ook bij RbVVO kon men toch weten dat er geen medewerking verleend werd aan vrijstelling van de arbeidsdienstplicht!²³² Uiteindelijk had dit verzoek van RbVVO tot gevolg dat er voor 400 van de 563 opgeroepen enig uitstel kwam, omdat er niet aan de nodige formaliteiten was voldaan. Van blijvende vrijstelling kon geen sprake zijn.

Op 10 februari 1943 schrijft Louwes (ook dit betreft, gezien haar paraaf op de minuut, een door Dien Hoetink geschreven brief)²³³ aan Von der Wense dat hij hem naar aanleiding van een telefoongesprek een aantal lijsten met namen van personeel van RbVVO en de daaronder ressorterende bureaus,

²³¹ Het afschrift van het schrijven van Von der Wense werd niet in het dossier aangetroffen.

²³² Archieven betreffende de voedselvoorziening 1939-1945, inv.nr. 397, doos 87, brief van 18 juni 1942.

²³³ De brieven en stukken van RbVVO aan de bezetter zijn in minuut in het Duits en in het Nederlands naast elkaar gesteld. Ik geef hier steeds (delen van) de Nederlandse tekst of aanhalingen daarvan weer.

diensten en bedrijven doet toekomen. Dit personeel is door de politie van hun kantoor of uit hun woning weggevoerd. 'Ik stel het zeer op prijs, dat U heeft toegezegd Uw tussenkomst te zullen verlenen om de invrijheidstelling dezer personen te bewerkstelligen'.²³⁴

Op 17 februari antwoordt Louwes aan Von der Wense, eveneens via een door Dien Hoetink geschreven concept, dat de helft van de weggevoerde personen inmiddels is teruggekeerd. 'In vouwe dezès doe ik U thans een nieuwe lijst toekomen, vermeldende de namen van hen, die nog niet zijn vrijgelaten. Ik moge den wensch uitspreken, dat Uw bemiddeling spoedig tot een gunstig resultaat zal leiden'.²³⁵

Ook kwamen er vele individuele vragen om bemiddeling door RbVVO. Op 24 februari schreef Louwes bijvoorbeeld aan de heer J. Coppens te Helvoirt: 'In Antwoord op Uw schrijven heb ik de eer te Uwer kennis te brengen, dat ik, sedert de arrestatie van onder mijn Bureaux en Diensten ressorterende ambtenaren, geregeld stappen doe bij de Deutsche instanties om hun vrijlating te verkrijgen. Een gedeelte van opgemelde ambtenaren, waaronder Uw zoon, is inmiddels weder in vrijheid gesteld, zoodat Uw aangelegenheid hiermede als afgedaan kan worden beschouwd'.²³⁶ Helaas zouden zeer vele bemiddelingen van RbVVO niet zo goed aflopen en zouden vele medewerkers van RbVVO en van al de daarbij behorende instanties uiteindelijk niet aan de *Arbeitseinsatz* ontkomen.

Op 5 mei 1943 ging er een mededeling uit van de afdeling Algemene Zaken van Dien Hoetink aan de provinciale voedselcommissarissen (PVC's) betreffende de 'vrijwaringsprocedure voor het apparaat der Voedselvoorziening'. Via de PVC kon voor tot de RbVVO-organisatie te rekenen personeel een *Ausweis* worden verkregen die vrijstelling verstrekt van de *Arbeitseinsatz*. Volgens de richtlijn van de *Hauptabteilung Ernährung und Landwirtschaft* van 30 april 1943 werden hiervan echter uitgesloten:

- het huishoudelijk personeel (boden, chauffeurs, portiers, schoonmaakpersoneel en dergelijken.).
- alle na 1 januari 1943 tewerkgestelden.

Von der Wense kon ook nauwelijks op enige tegemoetkoming van de zijde van de *Generalbevollmächtiger für den Arbeitseinsatz* rekenen. Sauckel diende namelijk te zorgen voor vervanging van de Duitse arbeiders die aan de vele fronten vochten. Begin 1942 had Duitsland 9,5 miljoen soldaten onder de

²³⁴ Archieven betreffende de voedselvoorziening 1939-1945, inv.nr. 397, doos 87, minuut van 10 februari 1943.

²³⁵ Archieven betreffende de voedselvoorziening 1939-1945, inv.nr. 397, doos 87, minuut van 17 februari 1943.

²³⁶ Archieven betreffende de voedselvoorziening 1939-1945, inv.nr. 397, doos 87, brief aan J. Coppens van 24 februari 1943.

wapenen. Waren er in mei 1939 24,5 miljoen mannen economisch actief in Duitsland, in mei 1942 waren dat er nog maar 16.9 miljoen en in september 1944 slechts 13,9 miljoen.

De *Arbeitseinsatz* kon het gat niet dichten dat ontstond doordat steeds grotere groepen Duitse mannen door het front werden ‘verslonden’.²³⁷

4.5.4 Dien Hoetink richt een personeelfonds op

Het vertrek van personeel naar Duitsland had vanzelfsprekend ook een grote *impact* op de betreffende gezinnen. Vele echtgenoten, vaders en zonen verdwenen voor langere tijd naar Duitsland. Wie zorgde er voor de achtergebleven gezinnen? Het is te begrijpen dat dit en ook andere invloeden van de oorlog voor veel gezinnen financiële problemen tot gevolg had.

Het was Dien Hoetink die zich deze problemen aantrok. In het najaar van 1943 nam zij het initiatief tot vorming van een personeelfonds van ambtenaren van RbVVO, met het doel hulp te verlenen – vooral op financieel gebied – aan collega’s en hun gezinnen, die door plotseling optredende omstandigheden buiten eigen schuld in moeilijkheden waren geraakt.²³⁸ Zelf zou Dien Hoetink de eerste voorzitter van dit personeelfonds worden. Het opstellen van Statuten en van een Reglement voor het fonds werd vanwege de bezetter opzettelijk vermeden.²³⁹

De financiën moesten door het personeel uit eigen zak worden opgebracht. Daarbij moeten we bedenken dat we het hebben over inkomens in oorlogstijd, eind 1943 als de situatie al sterk begint te verslechteren. Het gaat om de som van kleine bedragen van goedwillende mensen die iets voor hun collega’s over hebben. In december 1943 werd er f 131,80 bij het personeel van RbVVO opgehaald. Hiervan kwam f 50,-- van Dien Hoetink zelf. Kennelijk wilde zij als voorzitter het personeelfonds wat extra armslag geven.²⁴⁰

Het personeelfonds gaf ook aandacht aan de medewerkers in de *Arbeitseinsatz*. In een brief van 25 november 1943 deelt het hoofd van de afdeling Sociale Aangelegenheden van RbVVO, mejuffrouw N. Drijver (maatschappelijk werkster), mede: ‘dat de vergadering van het Personeelfonds van 26 november 1943, wegens ongesteldheid van Mejuffrouw Mr. Hoetink uitgesteld moet worden tot Vrijdag 3 December a.s. op denzelfden tijd en aan hetzelfde adres..... Voorts stel ik U, mede namens Mejuffrouw Hoetink, voor, de verzending der pakketjes naar Deutschland niet op de vergadering van 3 December te laten wachten, maar reeds thans te verzorgen; bij globale berekening is mij nl. gebleken dat de totale inkomsten over December hier-

²³⁷ Klemann, *Nederland 1938-1948*, 84. Sijes, *De arbeidset*, 146

²³⁸ Archief Hoetinkfonds, drukwerk aan alle personeelsleden van het ministerie van Landbouw, Visscherij en Voedselvoorziening van januari 1946. Nr. 25186/8.

²³⁹ Archief Hoetinkfonds, 1946, algemene folder van januari 1946.

²⁴⁰ Archief Hoetinkfonds, 1943.

toe ruimschoots toereikend zijn'.²⁴¹ Verder werden de geadresseerden verzocht per omgaande de namen en adressen mee te delen 'van de ambtenaren van Uw Afdeeling die tengevolge van den arbeidsinzet in Duitschland zijn tewerkgesteld'. Ook wordt aan het personeel van RbVVO gevraagd om bepaalde distributiebonnen in te leveren. Zonder distributiebonnen kon zelfs het Personeelfonds van RbVVO geen pakketjes samenstellen en deze naar hun collega's in de *Arbeitseinsatz* zenden.

4.5.5 De geruisloze eerdere verwijdering van de Joden uit de openbare dienst en uit RbVVO.

4.5.6 Een zwarte bladzijde voor RbVVO

De *Arbeitseinsatz* op zich was al een moeilijk probleem voor de leiding van RbVVO, omdat men er niet zo veel aan kon doen als men wilde. Er waren echter al veel eerder grotere problemen op het personele en intermenselijke vlak aan voorafgegaan, die kennelijk gelaten zijn ondergaan. We hebben het dan over de maatregelen van de bezetter tegen Joodse burgers in Nederland. Probeerde de leiding van RbVVO de gevolgen van de *Arbeitseinsatz* voor haar personeel te beperken, de maatregelen van de bezetter met betrekking tot haar Joodse personeel heeft de leiding van RbVVO (vrijwel) zonder tegenspel uitgevoerd.

Om met Klemann te spreken: het werk bij RbVVO werd normaal doorgezet omdat men werd geconfronteerd met een ontwikkeling waar men geen greep op had en waar men geen antwoord op wist.²⁴² Kon Louwes met Von der Wense over de *Arbeitseinsatz* in discussie treden over verzachting van de gevolgen voor het RbVVO-personeel, de maatregelen met betrekking tot het Joodse personeel waren een *non-issue*. De oud-verzetsman H.M. van Randwijk zou in 1961 de stelling poneren dat:

'het lot van de Joden minder vijandschap heeft bewerkt dan de toenemende armoede en de slaven-jachten op arbeiders en militairen'.²⁴³

Volgens Van der Haar was de coöperatie van Hirschfeld en Louwes met de bezetter van vitaal belang voor het op peil houden van de Nederlandse voedselvoorziening. Aan aftreden zouden zij pas denken indien zij bij de voedselvoorziening het Nederlandse belang niet meer konden behartigen. Van der Haar benoemt dit als: 'het spanningsveld tussen beginselvastheid en pragmatisme'.

Binnen dezelfde spanningsboog moeten we ook het bezoek aan Wageningen in april 1943 van Louwes – samen met ir. C. Staf de directeur van de

²⁴¹ Archief Hoetinkfonds, 1943, brief van de Afdeeling Sociale Aangelegenheden van 25 november 1943.

²⁴² Klemann, *Nederland 1938-1948*, 24.

²⁴³ Klemann, *Nederland 1938-1948*, 24.

Heidemaatschappij en part-time docent aan de Landbouwhogeschool – plaatsen. Een bezoek dat gericht was op het overhalen van de studenten van Wageningen om de zogenaamde ‘loyaliteitsverklaring’ te tekenen. Louwes en Staf konden de studenten uitstekend gebruiken voor hun bureau voor oorlogsvoorziening, maar dan dienden zij wel getekend te hebben. Anders moesten ze worden ontslagen en zouden ze niet tegen uitzending naar Duitsland beschermd zijn.²⁴⁴

Op 25 november 1940 reeds krijgt de afdeling Algemene Zaken de volgende brief van de secretaris-generaal van Landbouw en Visserij (Hirschfeld), gericht aan directeur-generaal Louwes van RbVVO, ter behandeling:

‘Hierbij doe ik U toekomen afschrift van een circulaire van den Rijkscommissaris voor het bezette Nederlandsche gebied van 4 November 1940, Z.5077 Ve/40,²⁴⁵ betreffende verwijdering van joden uit den openbaren dienst.

Ingevolge die circulaire moeten van hun functie worden ontheven personen, die afstammen van meer dan twee grootouders, die tot de joodsche geloofsgemeenschap behooren of hebben behoord, benevens personen, die afstammen van twee grootouders, die tot de joodsche geloofsgemeenschap behooren of hebben behoord en gehuwd zijn met een persoon, die afstamt van meer dan twee grootouders, die tot de joodsche geloofsgemeenschap behooren of hebben behoord.

Ik verzoek U tot de arbeidscontractanten bij het Rijksbureau voor de Voedselvoorziening in Oorlogstijd en daaronder ressorteerende diensten, die ingevolge het vorenstaande van hun functie moeten worden ontheven, ten spoedigste een schrijven te richten, waarvoor een model hierbij gaat.

Indien zich dubieuze gevallen voordoen, zal een nader onderzoek moeten worden ingesteld. De ontheffing van de functie moet alsdan worden aangehouden, totdat nadere gegevens zijn verstrekt.

Ik verzoek U mij zoo spoedig mogelijk mede te deelen, welke personen bij het Rijksbureau en de daaronder ressorteerende diensten ingevolge het vorenstaande van hun functie zijn ontheven. Daarbij gelieve U een door de betrokkenen ingevuld formulier²⁴⁶ te voegen, waarop de ontheffing steunt.²⁴⁷

²⁴⁴ Van der Haar, *De geschiedenis van de Landbouwuniversiteit*, 320-321.

²⁴⁵ Archieven betreffende de voedselvoorziening 1939-1945, inv.nr. 392, doos 86, brief Z. 5077 Ve/40. van 4 november 1940 van *der Reichskommissar für die besetzten niederländischen Gebiete* aan *die Herren Generalsekretäre der niederländischen Ministerien* van 4 november 1940 met als onderwerp: *Ausscheidung der Juden aus dem öffentlichen Dienst*.

²⁴⁶ Bedoeld wordt de door betrokkene ingevulde verklaring over zijn Joodse afkomst. (de z.g. ‘niet’-Ariërverklaring).

²⁴⁷ Archieven betreffende de voedselvoorziening 1939-1945, inv.nr. 392, doos 86, brief nr. 1236 van 22 november 1940.

Kennelijk zag men geen andere mogelijkheid dan aan deze richtlijn gevolg te geven. Volgens het bijgeleverde model kregen 6 vrouwen en 3 mannen werkzaam bij de centrale organisatie van RbVVO of daartoe behorende onderdelen op 22 november 1940 de volgende door secretaris-generaal Hirschfeld ondertekende brief die onder meer door Louwes en Dien Hoetink op de minuut is geparafeerd:

‘Ingevolge eene opdracht van den Rijkscommissaris voor het bezette Nederlandsche gebied ter zake van niet-arisches overheids personeel en met dit personeel gelijkgestelden breng ik te Uwer kennis, dat U met ingang van heden van de waarneming van Uw functie van is ontheven.

De rijkscommissaris heeft bepaald, dat de door dezen maatregel getroffen voorloopig in het genot blijven van hun salaris’.²⁴⁸ (Op 21 februari 1941 trok de *Reichskommissar* ook de voorlopige doorbetaling in).²⁴⁹

Het voorlopig behoud van hun salaris was wel een allerschraalste troost voor deze mensen. In een later stadium konden zij misschien onderduiken, of is hen zelfs dat niet gelukt en gingen zij rechtstreeks de gang naar hun vernietiging of heel misschien de weg naar een overleving in een concentratiekamp.

Het betrof ook drie medewerksters van Dien Hoetink’s eigen afdeling Algemene Zaken: mej. H. Lakmaker, chef typekamer, mej. B. Hamburger, tachographe en mej. D. Verveer, steno-typiste.²⁵⁰ Wat moet er door Dien Hoetink heen gegaan zijn op zulke momenten? Er moet bij haar en haar collega’s toch zeker sprake geweest zijn van ernstige verslagenheid, zoals dat ook het geval was bij het Haagse gasbedrijf.²⁵¹ Een gevoel van iets willen ondernemen maar daartoe geen mogelijkheden zien.

Gezien het feit dat de Joodse medewerkers en medewerksters van RbVVO uiteindelijk werden ontslagen omdat zij niet een verklaring konden tekenen dat zij niet van Joodse bloede waren, moeten we *a contrario*²⁵² concluderen dat Hirschfeld²⁵³, Louwes, Dien Hoetink en het overige personeel

²⁴⁸ Archieven betreffende de voedselvoorziening 1939-1945, inv.nr. 392, doos 86, brief nr. 363 van 22 november 1940, met bijgevoegde naam-, adres- en functielijst van de 9 betrokkenen.

²⁴⁹ Archieven betreffende de voedselvoorziening 1939-1945, inv.nr. 392, doos 86, brief van *der Reichskommissar für die besetzten niederländischen Gebiete* Z 3147 Ve/41 van 21 februari 1941.

²⁵⁰ Archieven betreffende de voedselvoorziening 1939-1945, inv.nr. 392, doos 86, brief nr. 363 van 22 november 1940 en in de bij deze brief gevoegde naam-, adres- en functielijst van de 9 betrokkenen.

²⁵¹ Tezelfder tijd werden ook bij het Haagse gasbedrijf Joodse werknemers ‘ontslagen’. Een man die op het Gasbedrijf werkte zou later verklaren: ‘ik herinner mij nog goed de verslagenheid bij mijzelf en de meeste van mijn collega’s, toen wij de Joden het bedrijf zagen verlaten, nadat hun ontslag was aangezegd’. Aldus aangehaald in: Niekus, ‘Vijf jaar in donker en kou’, 321.

²⁵² De *a contrario* redenering komt met name uit de wetenschap der Rechtsgeleerdheid. Zie bij voorbeeld: Glastra van Loon, *Elementair begrip van het recht*, 17.

²⁵³ Hirschfeld was volgens de nazistische leer van Joodse afkomst. Vlak na zijn geboorte in 1899 in Bremen is hij aldaar Luthers gedoopt. Hij heeft nooit blijk gegeven zich deelgenoot te beschouwen van de joodse gemeenschap. Charité, *Biografisch woordenboek van Nederland*, deel I, 242.

van RbVVO wel schriftelijk hebben verklaard dat zij niet van Joodse afkomst waren.

Deze redenering komt overigens overeen met wat De Jong concludeerde met betrekking tot het gehele Nederlandse ambtenarencorps: 'In heel enkele gevallen werd de invulling van de Ariërverklaring geweigerd'.²⁵⁴ Hij noemt een achttal namen en verklaart vermoedelijk niet geheel volledig te zijn. Onder de 12646 ambtenaren van de Gemeente Den Haag was er precies één (een inspectrice van de dienst Stadsontwikkeling en volkshuisvesting) die weigerde en onder het ambtenarencorps van Amsterdam met een omvang van 24946 kwamen er ook maar één of twee weigeringen voor.²⁵⁵

Ook Scholtens constateert dat slechts enkele ambtenaren zich aanstonds van de consequenties van het tekenen van de Ariërverklaring volledig rekenschap hebben gegeven en het inzenden van de verklaring geweigerd hebben met als gevolg: ontslag, gijzeling en dergelijke. 'Het ware stellig beter geweest, als men *en bloc* het afleggen van de verklaring had geweigerd. Maar men voorzag de toekomst niet'.²⁵⁶

Voor wat RbVVO betreft werd alleen in het personeelsdossier van mr. J.Th. Bonnerman de niet-Jood-verklaring daadwerkelijk teruggevonden.²⁵⁷ Hierbij moet worden vermeld dat deze oude personeelsdossiers vaak onvolledig zijn en dat van veel medewerk(st)ers de dossiers zijn vernietigd. De verklaring bevatte naast diverse persoonlijke gegevens de volgende zin waarin men moest doorhalen wat niet ter zake dienend was.

Hij (zij) verklaart voorts, niet te zijn van Joodschen bloede en niet te zijn gehuwd/verloofd met een vrouw/man van Joodschen bloede. Hij (zij) bekrachtigt de juistheid dezer verklaringen, zonder terughouding, door zijne (hare) onderstaande handteekening.

Bonnerman voegde aan de voorgedrukte tekst toe dat hij *naar zijn beste weten* verklaarde niet van 'Joodschen bloede' te zijn.

Annie Romein-Verschoor schrijft in haar herinneringen dat haar man Jan Romein, hoogleraar aan de Universiteit van Amsterdam, in december 1940 met zijn collega Paul Scholten ging overleggen over het al of niet ondertekenen van de 'Ariërverklaring'. Scholten, een scherpzinnig jurist en een zeer principieel mens, kwam tot de conclusie (vanuit een al te zeer formeel-juridisch denken) dat het een gratuite verklaring van een simpel feit was. Alle

²⁵⁴ De Jong, *Het koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog*, deel 4, 762-766.

²⁵⁵ Van der Heijden, *Grijs verleden*, 140.

²⁵⁶ Scholtens, 'De secretarissen-generaal', 414.

²⁵⁷ Personeelsdossier mr. J.Th. Bonnerman, archief Personeelsadministratie ministerie van Landbouw, Natuurbeheer en Visserij.

collega's (dus ook Henk Hoetink) tekenden. Jan Romein zou er, volgens zijn vrouw, zijn hele verdere leven lang spijt van hebben gehad.²⁵⁸

Volgens De Jong waren Hirschfeld en Louwes al in oktober 1940 op de hoogte van het feit dat vermoedelijk het gehele economische leven 'geariseerd' zou worden.²⁵⁹ Hirschfeld weigerde in september 1940 medewerking te verlenen aan de Duitsers bij het verkrijgen van informatie of bedrijven Joods waren. Nadat hij deze weigering in oktober herhaald had kondigde Seyss-Inquart op 22 oktober zelf een verordening af waarin de betrokken Joden verplicht werden die gegevens te verstrekken.

Bij het feit dat er geen Joden in overheidsdienst zouden mogen blijven werken hadden de secretarissen-generaal zich ook gezamenlijk al neergelegd. Begin 1941 hadden zij nog in een gemeenschappelijk schrijven bij Seyss-Inquart hun ongenoegen over de eerste anti-Joodse maatregelen bekend gemaakt. Dit optreden luidde het einde in van het zogenaamde 'college van secretarissen-generaal'. In het vervolg diende elke secretaris-generaal zich tot die *Generalkommissar* te wenden, die toezicht op het betrokken departement had, wanneer men kwesties van beleid en uitvoering wilde bespreken.²⁶⁰ (Wel werden er ook nadien – zij het niet officieel – nog regelmatig vergaderingen gehouden en de belangrijkste bij de departementen aanhangige kwesties besproken). Sijes is van mening dat het college van secretarissen-generaal zich had moeten verzetten tegen het besluit dat zij niet meer als college mochten vergaderen. Maar, stelt Sijes, 'een dergelijke houding vereiste van deze heren een politiek uitgangspunt dat er nu eenmaal niet was. Wij vermoeden van hen dat zij – op een enkele uitzondering na – maar al te graag koninkje op eigen terrein wilden zijn'.²⁶¹

De secretarissen-generaal besloten derhalve niet af te treden of anderszins te protesteren. Voorzitter Snouck-Hurgronje verwoordde dit standpunt als volgt: 'alleen door het aanblijven zou het college van secretarissen-generaal kunnen voortgaan met het behartigen en beschermen van de Nederlandse belangen. Een aftreden zou in de eerste plaats voor de Nederlandse belangen rampzalig zijn, daar een algemene chaos op elk gebied hier het enige gevolg van zou zijn'.²⁶²

Een typisch voorbeeld van aanpassing? 'Aanpassing was niet alleen eenvoudig, ze lag – hoe ongeloofwaardig het gezien het bekende beeld ook mag zijn – voor de hand. De belangrijkste reden ervan was banaal: wat moest een mens anders doen?'²⁶³

²⁵⁸ Romein-Verschoor, *Omzien in verwondering*, deel 2, 14.

²⁵⁹ De Jong, *Het koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog*, deel 4, 760.

²⁶⁰ Sijes, *De arbeidsinzet*, 62.

²⁶¹ Sijes, *De arbeidsinzet*, 615.

²⁶² De Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog*, deel 4, 762.

²⁶³ Van der Heijden, *Grijs verleden*, 157.

In de praktijk deed bijna niemand wat, concludeert Van der Heijden.²⁶⁴ Hij beschrijft de wijze waarop in Den Haag de circa 1900 politiemannen hun taak op normale wijze voortzette. ‘Voortdurend zal, op de meest correcte wijze, aan alle Deutsche autoriteiten en bezettingstroepen, de grootst mogelijke medewerking worden verleend’. Dit verklaarde hoofdcommissaris N.G. van der Meij eind juni 1940. Ondanks zijn loyale opstelling werd Van der Meij enkele maanden later ontslagen en vervangen door de fanatieke nationaal-socialist Hamer.

Op het ogenblik dat in april 1943 de laatste Joden uit Den Haag moesten vertrekken werden ze opgehaald door gewone wijkagenten. Hun trouw aan het ‘wettig’ gezag was zelfs zo groot dat zo’n driehonderd van hen zich tot twee keer toe bij razzia’s in Amsterdam lieten inzetten. De eerste keer, mei 1943, ontvingen ze ieder een bonus van f 8,-. De tweede keer, in juni van hetzelfde jaar, kregen ze steun van collega’s uit Tilburg en Dordrecht.²⁶⁵

Willem Frederik Hermans heeft gezocht naar een verklaring voor deze wijze van optreden (aanpassing) van mensen in oorlogstijd. Hij komt in zijn verhalenbundel *Paranoia* tot de conclusie dat er sprake was van chaos, toeval en mislukking. Het in de oorlogsliteratuur gebruikelijke perspectief (collaboratie of verzet) was volgens hem door en door vals. Het bestond uit heroïek gekoppeld aan laffe verwijten, domme rechtlijnigheid vermengd met opportunisme en mooie woorden die niets verduidelijkten. Er is maar één woord, concludeerde hij: chaos.²⁶⁶

‘Zeker na de oorlog heeft men de kleine tweehonderdduizend ambtenaren vele, stille verwijten gemaakt over hun inschikkelijkheid. Stil waren de verwijten omdat iedereen wist dat hun nadrukkelijk bevolen was op hun plek te blijven (via de ‘Aanwijzingen’). Maar verweten werd dat hun toch. Ze hadden de bevelen immers kunnen negeren. Ze hadden het systeem kunnen verlammen. Ze hadden hun stem kunnen laten horen. Ze hadden, ja ze hadden zoveel’.²⁶⁷

De ambtenaren, Hirschfeld voorop, zagen zichzelf niet als de handlangers van de Duitsers maar als de ‘sterke arm’ die terreur en honger wisten te voorkomen. Velen, niet alleen ambtenaren, dachten zo.²⁶⁸ Dat die gedachte van Hirschfeld een hoog waarheidsgehalte bevatte blijkt bijvoorbeeld uit het feit dat Rost van Tonningen zich in december 1944 bij Himmler er over heeft beklagd dat Fischböck ‘met hardnekkige taatheid de halflood Hirschfeld de hand boven het hoofd hield’.²⁶⁹ De kwestie was, volgens Van Bolhuis, dat

²⁶⁴ Van der Heijden, *Grijs verleden*, 158.

²⁶⁵ Van der Heijden, *Grijs verleden*, 158-159.

²⁶⁶ Hermans, *Paranoia*, 12.

²⁶⁷ Van der Heijden, *Grijs verleden*, 141.

²⁶⁸ Van der Heijden, *Grijs verleden*, 143.

²⁶⁹ Van Bolhuis, ‘Enkele hoofdfiguren van het Duitse bestuur’, 351.

Fischböck en Seyss-Inquart niet alle ervaren krachten overboord durfden te werpen. Natuurlijk louter terwille van Duitse belangen, Nederlandse belangen telden voor hen niet.

Meershoek beschrijft het gedrag van (waarnemend) secretaris-generaal ir. R.A. Verwey van Sociale Zaken, tevens directeur-generaal van het Rijksarbeidsbureau, aan wie na de bezetting verweten werd dat hij onvoldoende tegenspel bood tegen de Duitsers inzake de uitvoering van de *Arbeitseinsatz*. Volgens Meershoek zocht Verwey in het gedrag van de bezetter geen motieven tot gehoorzamen. In die zin was er in het geheel geen sprake van het aanvaarden van Duits gezag. Wat Verwey wel deed was op basis van zijn ervaringen een omgangsvorm ontwikkelen. Beduchtheid voor abrupte Duitse interventies vormden de leidraad en het kader voor zijn handelen. Tot die omgangsvorm behoorde weigeren niet, anticipatie op Duitse bedoelingen juist wel. Verwey meende te hebben geleerd met wat voor tegenstander hij te maken had en hoe het beste met die tegenstander kon worden omgegaan. De beschouwer achteraf ziet dat leerproces veelal als een zich voegen naar de Duitse machthebbers.²⁷⁰

Van den Wijngaert beschrijft eenzelfde rolpatroon ('de politiek van het minste kwaad') voor het Belgische *college* van secretarissen-generaal. 'Zij wensten aan te blijven, ook toen ze beseften dat ze daarmee de Duitsers een niet te verwaarlozen dienst bewezen. Zij bedreven dat mindere kwaad om groter kwaad – gedacht werd aan een bewind dat uitsluitend in handen zou zijn van Duitsgezinde elementen – te voorkomen'.²⁷¹

Wat Dien Hoetink persoonlijk betreft weten we dat zij en haar familie al vroeg op de hoogte waren van het bestaan van concentratiekampen in Duitsland. Dat wil overigens nog niet zeggen dat men toen ook al wist of besepte dat dit voor een groot deel vernietigingskampen waren. Met name tijdens logeerpartijen van Dien bij haar broer en zijn gezin in hun vakantiehuisje dat zij in die jaren (eind jaren dertig en aan het begin van de oorlog) in Vierhouten huurden, ontmoette zij veel Joodse collega's van Henk Hoetink die daar op bezoek kwamen. Het gaat om collega's zoals de Amsterdamse professoren Palache, Cohen, Kisch, Frijda, Van den Bergh en Bregstein. Het onderwerp van de gesprekken was naast de ontwikkeling van de wetenschap vaak de vervolging van de Joden en in het bijzonder Joodse wetenschappers in Duitsland en de vraag naar de toekomst van de Joden in Nederland.²⁷²

Er waren in Amsterdam, zoals overal, weinig 'foute' professoren. Aan de andere kant stond een kleine, fel anti-Duitse groep, waarvan de hoogleraren

²⁷⁰ Meershoek, 'Zonder de wolven te prikkelen', 116.

²⁷¹ Van den Wijngaert, 'De politiek van het minste kwaad', 272.

²⁷² Brief van drs. Hans R. Hoetink van 4 december 2001.

Borst, Hazewinkel-Suringa, Donkersloot, Scholten, Heringa, Woerdeman en Hoetink de kern vormden.²⁷³ Henk Hoetink had in die jaren ook al, samen met collega's, schriftelijk gewaarschuwd tegen de behandeling van met name Joodse geleerden in Duitsland en hij was lid van het 'Comité van Waakzaamheid'.

In november 1936 ondertekende Henk Hoetink met een zeventigtal collega's uit de juridische- en economische wetenschappen een rondschrijven aan wetenschappers (en mogelijk ook verzonden aan andere vooraanstaande personen in Nederland die direct of indirect met deze vakgebieden van doen hadden), waarin zij deze personen waarschuwen voor de gevolgen voor wetenschap en cultuur van het in 1936 door het Kohlhammer Verlag in Stuttgart uitgegeven *Verzeichnis jüdischer Verfasser juristischer Schriften*.²⁷⁴ Het gaat om een register van vooraanstaande Joodse juristen en economen. Het register wil helpen voorkomen dat wetenschappers in de literatuur verwijzen naar *nicht-arischen* publicaties. Met dit register kan de wetenschapper snel vaststellen of een auteur waarnaar men zou willen verwijzen Jood is. In het register komen o.a. de volgende Nederlandse namen van juristen voor: C. en T.M.C. Asser, D. Josephus Jitta, J. Oppenheim, A.A. de Pinto, D. Simons en Baruch Spinoza.

Henk Hoetink *cum suis* waarschuwen voor het verfoeilijk karakter van dit register. Onder de mede-ondertekenaars bevinden zich mannen als J.M. van Bemmelen, J. van Gelderen, R.P. Cleveringa, H. Dooyeweerd, P.S. Gerbrandy, A.S. Josephus Jitta, J.E. de Quay, C.P.M. Romme, J. Tinbergen e.a.

J. van Gelderen, de econoom die al collega van Hoetink was tijdens zijn jaren als hoogleraar in Batavia, was ten tijde van dit schrijven hoogleraar in Utrecht en werd daarnaast in 1937 lid van de Tweede Kamer voor de SDAP. Van Gelderen was van Joodse huize. Hij behoorde tot de groep van Nederlanders voor wie de bezetting door de Duitsers een dermate grote desillusie was dat zij verkozen, kort na de Duitse bezetting in 1940, uit het leven te stappen. Tot deze groep behoorde onder andere de schrijver Menno ter Braak, de Groningse medicus Polak Daniëls en het Haagse gemeenteraadslid Michel Joëls.²⁷⁵

Het Comité van Waakzaamheid waarschuwde aan het eind van de jaren dertig al voor de gevaren van antisemitisme en nationaal-socialisme in Nederland. Henk Hoetink schreef zelf voor dit comité in 1937 een brochure over *De Vrijheid der Wetenschap*. 'Het is het denkbeeld van de humaniteit, hetwelk dat der gedachtenvrijheid in zich sluit. Het is een natuurlijk recht van de mens zich een eigen overtuiging te vormen en daarnaar te leven en waar de werkelijkheid nu toont dat verschillende mensen zich uiteenlopende

²⁷³ Papousek, e.a., *Geschiedenis van het Amsterdams studentenleven*, 206.

²⁷⁴ Archief drs. Hans R. Hoetink, Frankrijk.

²⁷⁵ Van der Heijden, *Grijs verleden*, 117-118.

overtuigingen vormen, volgt hieruit dat elk die overtuiging mag aanhangen welke hem de ware toeschijnt'.²⁷⁶ In dit licht bezien zal volgens Henk Hoetink 'De theoloog niet mogen schromen een conservatief kerkelijk blad te mishagen, de econoom zal zich erin moeten schikken dan eens links dan weer rechts ergernis te verwekken, de filosoof zal het niet kunnen vermijden de aanhangers van bepaalde wereldbeschouwingen pijnlijk te treffen. Wie zich door al te veel rekening te houden met gevoeligheden van hoog en laag, van rechts en links, laat afbrengen van het uitspreken van wat hij voor juist houdt, verzaakt de elementairste plicht van den man die aangesteld is om de wetenschap en niets anders, niet meer, maar ook niets minder voort te dragen'.²⁷⁷ Hij wijst er ook op dat lang vóór 1933 (het jaar waarin Hitler daadwerkelijk aan de macht kwam) men herhaaldelijk de eis kon lezen dat de wetenschap in Duitsland 'Duits' moest zijn. Het internationale karakter van de wetenschap is, volgens Henk Hoetink, zo het niet uitdrukkelijk werd gelooschend, toch zelden levendig beseft. 'Thans (1938) wordt het wijzen op het internationale karakter van de wetenschap in Duitsland als een Joodse trek aangemerkt'.²⁷⁸

*Nicht objektive Wissenschaft, sondern heroische, kämpferische, soldatische und militante Wissenschaft zu lehren ist das Ziel unserer Universitäten. Wissenschaft wird uns Waffe und Werkzeug zum Aufbau des völkisch-politischen Gemeinwesens. (Ernst Krieck, 1933)*²⁷⁹

De familie Hoetink (inclusief Dien) en hun collega's en vrienden, zoals de familie (Jan) Romein en de familie (Philip) Kohnstamm²⁸⁰ waren derhalve goed op de hoogte van de ontwikkelingen in Duitsland en bediscussieerden deze ook met elkaar.

De richtlijnen van de Duitse bezetter gingen echter steeds verder. Op 17 december 1941 schrijft secretaris-generaal Hirschfeld aan de Commerciële Adviseur van RbVVO onder meer: 'dat die ambtenaren in den crisisdienst, die niet de verklaring hebben kunnen teekenen, dat noch zichzelf, noch een hunner ouders of grootouders, noch hun echtgenoot, of een der ouders of grootouders dier echtgenoot tot de Joodsche gemeenschap behooren of hebben behoord, doch niettemin ingevolge de gestelde bepalingen in hun

²⁷⁶ Hoetink, *De vrijheid der wetenschap*, 12.

²⁷⁷ Hoetink, *De vrijheid der wetenschap*, 16-17.

²⁷⁸ Hoetink, *De vrijheid der wetenschap*, 19.

²⁷⁹ Ernst Krieck was rector-magnificus van de universiteit van Frankfurt en werd door Henk Hoetink geciteerd naar *Neue Tagebuch* 1933, I, S. 121. Hoetink, *De vrijheid der wetenschap*, 22.

²⁸⁰ Prof. P.A. Kohnstamm werd vanwege zijn Joodse afkomst in november 1940 door de bezetter gedwongen af te treden als hoogleraar. Zijn afscheidsrede kreeg de titel 'Beter onrecht lijden dan onrecht plegen'. Kohnstamm, *Nog is er geen oorlog*, 92.

functie konden worden gehandhaafd, slechts niet bevorderd mogen worden. Hun mag derhalve geen taak worden opgedragen, welke de functie welke zij thans bekleeden in belangrijkheid te boven gaat. In hun huidige functie komt hun het loon toe, dat hun gegeven zou zijn, wanneer zij de bovenbedoelde verklaring wel hadden geteekend'.²⁸¹

In onze ogen, 'van deze tijd', komt een dergelijke brief ons absurd over. Maar de betrokken medewerkers en medewerksters van RbVVO en van alle daarbij behorende organisaties kregen het wel allemaal maar te slikken. Helaas zagen zowel de leiding van RbVVO als het personeel geen mogelijkheden om er tegen in te gaan en gaf de gedachte aan mogelijke repressie de doorslag om ten behoeve van de voortgang van het werk voor de voedselvoorziening deze onaangename en absurde dingen maar te accepteren.

Het is een zwarte bladzijde in de geschiedenis van RbVVO. De archieven geven ons geen enkel houvast omtrent de gedachtegang bij de leiding van RbVVO over de uitsluiting van het Joodse personeel. Van der Haar verklaart een dergelijke houding – met alle respect voor de grote verdiensten – als zijnde te praktisch gericht of, zo men wil, niet spiritueel genoeg.²⁸² Klemann wijst er op dat de trage wijze waarop in Nederland verzet en verzetsorganisaties van de grond kwamen, scherp afstak tegen de voortvarende wijze waarop de hier te lande door partijkader en SS'ers gedomineerde bezettingsautoriteiten de deportaties aanpakten. Het gevolg daarvan was dat de Nederlandse Joden al goeddeels weggevoerd waren tegen de tijd dat de verzetsorganisaties van de grond begonnen te komen. De Landelijke Organisatie voor de hulp aan onderduikers (LO), uiteindelijk één van de grootste verzetsbolwerken en bovendien een organisatie die de Joodse bevolking een helpende hand had kunnen toesteken, begon haar activiteit pas halverwege 1942.²⁸³

Ook Sijes wijst er op dat de ontplooiing van het verzet tijd vergde en dat zich pas na lange aarzeling om een kleine kern van voorttrekkers een bredere kring van meevechters had geschaard. 'Al die overigen, gedrukt door de toenemende dagelijkse zorg, vervuld van angst voor het schrikbewind der Duitsers en van onzekerheid voor wat de dag van morgen zou brengen, schikten zich. Ongetwijfeld, zij deden het ongaarne, sloten zich af tegen de propaganda der nazi's, leken niet geïntimideerd door het gestamp van de Duitse laarzen, waren misschien ook ontevreden over hun eigen passief gedrag. Maar zij weken uit waar de vijand te sterk bleek'.²⁸⁴

Van Liempt heeft gewezen op de vooropgezette strategie van Seyss-Inquart en zijn trawanten om via misleiding van het publiek de Joden uit het

²⁸¹ Archieven betreffende de voedselvoorziening 1939-1945, inv.nr. 392, doos 86, brief van 15 februari 1941 nr. Or 4/3074.

²⁸² Van der Haar, *De geschiedenis van de Landbouwwuniversiteit*, 323.

²⁸³ Klemann, *Nederland 1938-1948*, 19-20.

²⁸⁴ Sijes, *De arbeidsinzet*, 607.

culturele leven te verwijderen. De maatregelen zouden geleidelijk worden doorgevoerd en de ontrecting zou sluipend gebeuren. Dat was goed te zien aan de manier waarop de bezetter de Joden uit de overheidsdienst verwijderde. Het begon met een brief van Seyss-Inquarts rechterhand dr. F. Wimmer (Justitie en Bestuurlijke Zaken) aan de secretarissen-generaal dat ze geen Joden meer in dienst mocht nemen en de Joden die al in dienst waren niet meer mochten bevorderen. Enige maanden later kwam het volgende bevel: alle joodse ambtenaren moesten worden ontslagen.²⁸⁵

4.5.7 Het leiderschap van Louwes

Het kwam er ondertussen steeds scherper op aan dat Louwes zijn organisatie met uiteindelijk ongeveer 20.000 medewerk(st)ers strak in de hand kon houden. Daartoe was onder meer van belang dat bij een eventuele verplaatsing, vanwege de oorlogshandelingen, van de centrale organisatie van RbVVO de communicatie zo goed mogelijk in stand kon blijven. Zo lag er een plan om de leiding van RbVVO, ingeval Den Haag van het overige deel van Nederland zou worden geïsoleerd, naar Arnhem over te brengen, alwaar een schaduworganisatie zou worden opgezet. De afspraak lag er al dat in geïsoleerd geraakte gebieden de PVC alle bevoegdheden van de directeur-generaal van RbVVO voor zijn gebied kon uitoefenen.²⁸⁶

Zo lag er ook de gedachte om er voor zorg te dragen dat de centrale leiding van RbVVO en de PVC's en PBH's, in geval van nood, altijd met elkaar zouden kunnen blijven communiceren via radioberichten. Er werd een lijst opgesteld met de namen van de medewerkers van RbVVO (centraal en decentraal) die via de radio bereikbaar moesten blijven en derhalve over een radiotoestel moesten kunnen (blijven) beschikken. Op deze lijst stond ook de naam van Dien Hoetink vermeld.

Met deze lijst stapte Louwes in de zomer van 1943 naar Von der Wense met het verzoek om vrijstelling van inlevering van radiotoestellen voor de betrokkenen. Deze laatste gaf hem op 14 juli 1943 vanaf zijn kantoor aan de 'Wassenaarscheweg' 40 het volgende schriftelijke antwoord: *Zu meinen Bedauern sehe ich mich ausserstande mich dafür einzusetzen dass den Beamten und leitenden Herren Ihrer Behörde und den nachgeordneten Dienststellen und Organisationen die Radioapparate belassen bleiben. Ich bin aber bereit mich gegebenenfalls dafür zu verwenden dass einigen Herren Apparate zur Verfügung gestellt werden, die an den Drahtfunk angeschlossen sind.*²⁸⁷

Langzaamaan werd de 'speelruimte' voor mensen als Von der Wense in de richting van RbVVO steeds smaller. De druk van het Duitse bezettingsappa-

²⁸⁵ Van Liempt, *Kopgeld*, 19.

²⁸⁶ Trienekens, *Tussen ons volk en de honger*, 130-131.

²⁸⁷ Archieven betreffende de voedselvoorziening 1939-1945, inv.nr. 391A, doos 85, brief van 14 juli 1943.

raat werd voortdurend zwaarder gevoeld. Von der Wense kon op zichzelf misschien als redelijk goedwillend beschouwd worden, Seyss-Inquart *cum suis* hadden een opdracht van de *Führer* die vervuld moest worden.

In een later stadium, toen *Graf* Grote al aan het Oostfront gesneuveld was, de Landstand en andere potentiële partners zich hadden gediskwalificeerd, de oorlog prioriteit had verkregen en de krijgskansen waren gekeerd, werd de steun van Von der Wense en zijn ondergeschikten aan RbVVO volgens Trienekens overduidelijk.²⁸⁸ Na dolle dinsdag (5 september 1944) zou Von der Wense overigens met zijn gehele afdeling *Ernährung und Landwirtschaft* naar Zwolle verhuizen.

Louwes op zijn beurt stelde alles in het werk om zijn personeel in het gareel te houden. Zo lag er onder andere het probleem dat er met enige regelmaat vertrouwelijke gegevens verspreid werden, bijvoorbeeld via vlugschriften of via de illegale pers. Op 3 februari 1943 schrijft Louwes aan het RbVVO-personeel: ‘Ik moge nogmaals Uw aandacht vestigen op de noodzaak van geheimhouding van de cijfers van de voedingsbalans en van de gegevens die nodig zijn om die balans samen te stellen. Ik stel mij voor deze aangelegenheid, waaraan van Duitse zijde groot gewicht wordt gehecht, op geregelde tijden onder uw aandacht te brengen en U te verzoeken hiermede, voorzover noodig, rekening te houden’.²⁸⁹

GEHEIM BEWAREN

Zeg nooit, wien gij iets toevertrouwt:

Die zaak blijve onder ons;

De minste druk toch perst alreeds

Het water uit de spons.

*Trouw*²⁹⁰

In *Trouw* van april 1943 verschijnt een artikel over ‘De roof van groenten en fruit’.²⁹¹ Hierin werden, in miljoenen kilo’s, de hoeveelheden verse groenten en fruit die door de bezetter uit ons land geroofd werden vermeld. Slechts één conclusie meldt het artikel: ‘Laten onze tuinders zorgen dat in 1943 dit kwantum belangrijk kleiner is en dat alles wat men aldus spaart wordt geconsumeerd door ons eigen volk’.

Seyss-Inquart was niet erg gelukkig met dit soort berichten. Hierdoor kon onrust onder de Nederlandse bevolking ontstaan. Er werden – volgens de op dat ogenblik bestaande beeldvorming – immers grote hoeveelheden voedsel

²⁸⁸ Trienekens, *Tussen ons volk en de honger*, 107-108.

²⁸⁹ Archieven betreffende de voedselvoorziening 1939-1945, inv.nr. 391A, doos 85, brief van 3 februari 1943.

²⁹⁰ De ondergrondse krant *Trouw*, 1e jaargang nr. 2 van 18 februari 1943.

²⁹¹ De ondergrondse krant *Trouw*, 1e jaargang nr. 4 van 8 april 1943.

naar Duitsland getransporteerd, die aan de binnenlandse consumptie werden onttrokken. Op 21 mei 1943 krijgt Louwes dan ook een dringend verzoek van Von der Wense: *Ich bitte Sie, die Ernährungsbilanzen und sonstigen vertraulich zu behandeln. Unterlagen in Zukunft nur noch an den Landesbauernführer Roskam und Herrn Klaas de Vries beim Nederlandschen Landstand zu senden.*²⁹²

Het zal vanzelfsprekend geen eenvoudige zaak geweest zijn om onder de gegeven omstandigheden het hoofd koel te houden en je werk te blijven doen in het belang van iets dat buiten jezelf ligt namelijk: werken aan de voedselvoorziening van een volk dat moet leven onder een bezetter. Een bezetter die stelselmatig voedsel aan de binnenlandse consumptie onttrok, die je persoonlijk probeerde in de *Arbeitseinsatz* te betrekken, jou je collega's liet ontslaan omdat zij van Joodse huize waren en vooral een bezetter die van je eiste dat je je aan hem aanpaste.

Toch was er af en toe nog wel sprake van dat mensen, ook in Den Haag met het hoofdkwartier van de bezetter om de hoek, het niet langer pikten. Op 18 april 1944 kreeg boekhandel Mensing en Visser ('De Vijf Bocalen') de Haagse politie op de stoep met een bevel tot sluiting. M.J. Visser had zijn schriftelijke aanmelding voor de Kultuurkamer voorzien van de mededeling: 'onder dwang'. Ook had Visser in zijn étalage *Mein Kampf* van Hitler tentoongesteld met daaronder een klok op het tijdstip 'vijf vóór twaalf' en achter dit geheel aan de wand had hij een uitgerolde rol wc-papier opgehangen.²⁹³ Visser mocht uiteindelijk alleen maar zijn bedrijf verder voeren onder het toezien oog van een door de Kultuurkamer aangestelde *Verwalter*, die hij

f 500,-- salaris per maand moest betalen. Dit soort incidenten kreeg alom bekendheid in Den Haag en zorgde er voor dat de angst voor repressie er goed in zat bij de mensen.

4.5.8 Het dagelijks leven in Den Haag tijdens de bezetting

Dien Hoetink kwam iedere ochtend met de tram (lijn 3) van haar huis aan de Laan van Meerdervoort 201 naar haar kantoor op het departement van Economische Zaken en van Landbouw en Visserij aan het Bezuidenhout 30. Bij het uitbreken van de oorlog in mei 1940 was het RbVVO nog gevestigd in het gebouw van de afdeling Juridische Zaken van de stichting Landbouwcrisisbureau en van het Regeringsbureau voor de Uitvoering van de Landbouwcrisiswet 1933 aan het Lange Voorhout 1-3. Na de grote brand in dit gebouw in de nacht van 31 januari op 1 februari 1941 werd er voor korte tijd verhuisd naar het voormalig Provinciehuis aan het Korte Voorhout 5 om na enige maanden te worden gehuisvest in het voormalig hotel 'Zeerust' op de

²⁹² Archieven betreffende de voedselvoorziening 1939-1945, inv.nr. 391A, doos 85, brief van 21 mei 1943.

²⁹³ Schilt, *Hier wordt echter het belang van het boek geschaad...*, 210-212.

hoek van de Keizerstraat en de Zeekant in Scheveningen.²⁹⁴ In 1942 begonnen de Duitsers de bouw van de *Atlantikwall* en ontstond uiteindelijk de vesting ‘Scheveningen-Benoordenhout-Clingendael’. RbVVO verhuisde tussentijds van de Zeekant in Scheveningen naar het oude gebouw van de Pensioenraad aan de Benoordenhoutseweg 45 om voor wat betreft de afdeling Algemene Zaken en de secretariaten van de Raad voor de Voedselvoorziening en van het College van Overleg voor de Voedselvoorziening uiteindelijk terecht te komen op het Bezuidenhout 30.

Al deze adressen kon Dien Hoetink vanaf haar huisadres steeds per tram bereiken. De Haagse Tramweg-Maatschappij (HTM) heeft zich gedurende de oorlogsjaren beijverd om het materieel, zo goed en zo kwaad als het ging, rijdende te houden. En het materieel werd extra zwaar belast. Alle diensten van de tram vertoonden in de oorlogsjaren een geweldige stijging in het aantal vervoerde reizigers en in de opbrengsten.²⁹⁵ In de spitsuren maakten veel tramreizigers de ritten mee als ‘treeplankpassagier’. Het personeel der bezetende macht had, mits in uniform gestoken, recht op gratis vervoer en een zitplaats. Het materieel leed ernstig onder de overbelasting, slijtage en defecten, die door het gebrek aan vervangingsonderdelen niet meer verholpen konden worden. Het Scheveningse zomermaterieel werd bij gebrek aan gesloten wagens ook in de wintermaanden een vertrouwd beeld op straat. Zelfs de stijgende winsten konden de HTM niet aan de benodigde onderdelen helpen. Wel werd het personeel extra beloond en werd er gezorgd voor bijvoeding.²⁹⁶ *Sperrzeit* en verminderende stroomleverantie beperkten de loop van de trams in hevige mate, maar op zichzelf bleef het mogelijk om, zij het soms met veel moeite, met de tram de Laan van Meerdevoort te bereiken. Lijn 3 werd vanaf 9 december 1942 ingekort tot aan het Goudenregenplein vanwege een tankgracht bij de Goudsbloemlaan en Teunisbloemlaan.²⁹⁷

Den Haag nam in bezet Nederland een aparte plaats in. In de eerste plaats omdat in deze stad de bezettende overheid en het hoofdkwartier van de *Wehrmacht* gevestigd waren. In de tweede plaats omdat de Duitsers, uit vrees voor een geallieerde invasie, de verdediging van de kusten versterkten door de aanleg van de *Atlantikwall*. Er werden tankgrachten gegraven en de bestaande bebouwing werd neergehaald. Den Haag en Scheveningen hebben hiervan het meeste te lijden gehad. Eind 1942, begin 1943 werd vrijwel de gehele bevolking van Scheveningen geëvacueerd. In totaal ging het in Den Haag en Scheveningen om 130.000 mensen, waarvan de helft naar plaatsen buiten Den Haag verhuisde. Er zijn 3.180 woningen, 3 kerken, 2 ziekenhui-

²⁹⁴ Rolfes, *Archieven betreffende de voedselvoorziening*, deel 1, 18.

²⁹⁵ De Bock, *Allemaal voorzien?*, 119.

²⁹⁶ De Bock, *Allemaal voorzien?*, 125.

²⁹⁷ De Bock, *Allemaal voorzien?*, 128.

zen, 7 scholen en vele kantoren en pakhuizen gesloopt²⁹⁸ en de Scheveningse Bosjes en de helft van de bomen in het Haagse Bos zijn omgehakt. In heel Den Haag sneuvelden ongeveer 60.000 bomen.²⁹⁹ (Dit staat nog los van het aantal dat ‘illegaal’ omgekapt werd om in de noodkacheltjes als warmtebron te dienen). Den Haag maakte tijdens de oorlogsjaren daardoor op vele plaatsen een troosteloze indruk.

In Den Haag hebben de burgers tijdens vrijwel de gehele bezetting gas, licht en stromend water behouden. Het Gemeentelijk Elektriciteitsbedrijf (GEB) en het Gemeentelijk Gasbedrijf hebben er voor gezorgd dat hun leveranties tot ver in de oorlog konden blijven functioneren. Ook deze bedrijven kregen beiden te maken met de van bovenaf door de Duitsers ingevoerde strakke organisatie van het bedrijfsleven. Zo vielen nutsbedrijven via de Bedrijfsgroep Openbare Nutsbedrijven onder de Hoofdgroep Industrie van de organisatie Woltersom. Natuurlijk had men veel contact met het Rijkskolonbureau dat de distributie van steenkool regelde. Veel last had men van de *Rüstungsinspektion*, ingesteld om de *Wehrmacht* van de nodige materialen (koper bijvoorbeeld) te voorzien. De Haagse nutsbedrijven werden echter enigszins ontzien omdat de bezetter zelf baat had bij een goede voorziening van gas, licht en stromend water.³⁰⁰

De moeilijkheden met betrekking tot de aanvoer van steenkool maakten het noodzakelijk de productie van gas en elektriciteit te beperken. Parallel hiermee liep de verscherping van distributiemaatregelen. Om het verbruik te beperken kreeg iedere aangesloten eenheid/huishouden per twee maanden een aantal m³ gas en kWh elektriciteit, die gebaseerd was op het vooroorlogse verbruik en die men niet mocht overschrijden. In 1941 was de rantsoenering 100% van het vooroorlogs gebruik en in 1942 75%. Vanaf februari 1942 werden twee gasloze perioden per dag ingevoerd en uiteindelijk werd de gasleverantie op 12 oktober 1944 geheel gestaakt. (Alleen broodbakkerijen konden nog gas geleverd krijgen).

In juni 1942 werden de elektriciteitsrantsoenen vastgesteld op basis van gezinsgrootte, aanwezige huishoudelijke apparaten enz. Elektrische verwarmingselementen waren niet langer toegestaan. Op 15 september 1944 werd het rantsoen op 33% van het vooroorlogse gebruik bepaald en op 22 november 1944 was het afgelopen met de stroomvoorziening.³⁰¹

In de oorlog –‘ik spreek over de Tweede Wereldoorlog’ – , aldus Roel in ‘t Veld, was hout in Den Haag van levensbelang, met name in de hongerwinter. Natuur stond gelijk aan eten en warmte.³⁰² ‘Toen ik voor de tweede

²⁹⁸ Vijfwinkel, 's *Haags werken en werkers*, 311.

²⁹⁹ Niekus, ‘Vijf jaar in donker en kou’, 297-298.

³⁰⁰ Niekus, ‘Vijf jaar in donker en kou’, 299-300.

³⁰¹ Niekus, ‘Vijf jaar in donker en kou’, 304-305.

³⁰² In ‘t Veld, ‘Hout en advies’, *Kerstbrief 2001 Sioo*, 29.

keer jarig was, kreeg ik een heleboel trossen druiven van een kweker uit Wateringen. Die werden aan een lijn in de badkamer gehangen om ze lang te kunnen bewaren. Verder zag ik in die jaren niet veel natuur’.

Dien Hoetink heeft, gezien haar gevangenneming in augustus 1944, thuis en op kantoor derhalve wel te maken gehad met beperkende maatregelen op het terrein van gas, licht en water maar de algehele stopzetting van energieleveranties heeft zij niet zelf in Den Haag ervaren. Ook in Den Haag was men in de winter van 1944/1945 totaal verstoken van gas en elektriciteit, bovendien was er vanwege de spoorwegstaking en de geïsoleerde ligging van Noord-Nederland (na de bevrijding van het zuiden), geen steenkool meer te krijgen.³⁰³ Voor de bevolking was het een ellendige tijd: groot gebrek aan eten, geen gas, geen elektriciteit en geen kolen.

Ondanks de distributie, de gaarkeukens, de hongertochten en de zwarte handel, kregen steeds meer mensen te kampen met uitputtingsverschijnselen die het gevolg waren van een volstrekt gebrek aan voedsel. Het is bekend dat in Den Haag vijf-en-twintig à dertigduizend bewoners aan deze ‘hongerziekte’ leden; omgerekend komt dat getal voor het hele westen van Nederland neer op tweehonderdduizend zieken.³⁰⁴

³⁰³ Niekus, ‘Vijf jaar in donker en kou’, 325.

³⁰⁴ Barnouw, *De hongervinter*, 51.

